Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 70 (15290) ◆ 1994 чылдың апрель 28, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 22.50. ◆ Садар өртээ 60 рубль.

МОСКВАГА МАЙ 1-ДЕ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Майның 1-де профэвилелдери, элээн каш партиялар болгаш шимчээшкиннер, чамдык хөй-ниити организациялары Москвага митингилерни болгаш кылаштаашкыннарны эрттирер деп турар. Хоорайның эрге-чагыргалары ол дугайында чөпшээрелди берген.

Чыылган чон Триумфалдыг шөлден 8.30 шактан эгелеп үнгеш, Тверская кудумчулап чоруткаш, Манеж шөлүнге чедер, аңаа 10.30 шакта митинг болур. Профэвилелдерниң Москва Федерациязы ол массалыг хемчегни «Күш-ажылчы Москва»-биле кады эрттирер деп турарының дугайын хоорай чазааңга дыңнаткан.

«Трудовиктер» боттарының чыскаалын Тверская кудумчузундан эгелээш, Триумфалдыг (шааңда Совет) шөлге митингилээр. Ынчаарга «Возрождение» партиязы РКРП, ВКПБ, РПК болгаш өске-даа коммунистиг ёзунуң шимчээшкиннери-биле кады 10-дан 17 шакка чедир Калуга шөлден үнгеш, Ленин проспектизи-биле Университет шөлүнге чедир кылаштааш, аңаа 14-тен 17 шакка чедир митингилээр.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ: медээлер, фактылар

АРАБ ЧУРТТАРЫНЫҢ ЧЕМПИОНУ ОРЛАН МОНГУШ

Хостуг хүрешке Араб чурттарының бирги чери дээш делегей чергелиг маргылдаа апрель 17-18 хүннеринде Туниске (Чер ортузу далайның кыдыынга) болуп эрткен.

Аңаа Россияның шилиндек командазының спортчулары база киржип чораан. Ооң составынга Тывадан спорт мастери Орлан Монгуш хүрешкеш, аңаа бодунуң удурланыкчыларын шуптузун арыг октааш, ол маргылдаанның чемпиону болган.

Удавас май 27-29 хүннеринде Кызылга «Азия төвү» шаңнал дээш делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы болур. Аңаа Моолдуң, Россияның аңгы-аңгы булуннарындан мөгелер киржир. Орлан Монгуш анаа белеткенирбиле Кызылда чанып келген.

Николай КУВЕЗИН.

ӨШКҮ КЫРГЫЛДАЗЫ ЭГЕЛЭЭН

«Бай-Тал» совхоз өшкү кыргылдазын апрель он үште эгелээн. Совхоз бо чылын он чеди кодан өшкүнү кыргыыр. Аңаа кыргыкчылар багай эвес белеткенген.

Көжүп чоруур пунктуда электрилиг чээрби дөрт хачы бар. Бир кыргыкчы хүнде ортумаа-биле 50-60 килограмм дүк кыргыыр нормалыг кылдыр дугурушкан. ЭлезиннигХөву деп черде Сергей Байыстың кадарын турары үш чүс чеден баш сергезинден кыргып эгелээн. Бир башка онааштыр 900 грамм дүк болган.

Шындазында кыштап олурар Маңнай Иргиттиң кодында 270 баш сергези бо кышты хүр-менди ажып эткен. Бир баш сергеге онааштыр 1 кг 200 грамм дүктү кыргып, күрүнеге ону дужаары-биле хүлээдип берген. Бо хүннерге чедир ажыл-агыйда ниитизи-биле чеди кодан серге кыргыттынган. Кыргылдага идепкейлиг ажылдап, хүн нормазын ажыр күүседип турарларга Көк Арап-тан, Белек Оспан-Делик, Маңмаа Байкоп, Мария Күжүгет олар хамааржыр.

Бай-Тал суур. **Кан-оол ИРГИТ.**

Кызыл хоорайның 80 чыл оюнга

ХООРАЙ ТӨВҮНДЕ ЧАА ТУДУГ

РСФСР-ниң пенсия фондузунуң Тыва Республика салбырының конторазының болгаш өске-даа черлериниң тудуун Кочетов кудумчузунда музей чоогунда февраль айдан эгелээн.

Ол чугула тудугну Кызылда Владимир Гавриленконуң удуртканы «Чурттал-га» кооперативинде Александр Сарыгларның 11 кижи составтыг шалыпчы бригадазының кежигүннери кылып турар. Ол тудуг үш каът болур. Амгы үеде тудугжу коллектив бажыңның дөжээн салырын доозар чоокшулай берген.

Шалыпчы бригаданың коллективи март айда планныг даалгазын хуусаазындан эрте күүседип апкан. Дуржулгалыг бригадир Александр Сарыглар ажылды шын организаспап турарының ачызында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү элээн бедик.

Ол бригадада хүлээнген ажылынга бердинген мурнакчылар Владимир Кашпык-оол, Адар-оол Саая, Маадыр Кенден, Темир Шыырап дээш, оон-даа өскелер.

— Бистиң тудугда материал-биле хандырылга саадал чок кээп турар. Кооператив удуртукчузу Гавриленко ону харыылап турар. Ол ышкаш бистиң акша-шалыңывыс чогуур өй-шаанда берип турар. Ынчангаш тура-соруктуг ажылдап турар бис — деп, бригадир Александр Сарыглар чугаалаан.

Ол чугула тудугнуң аксаландырыышкынын Москвадан саат чокка хандырып турар. Ынчангаш шалыпчы бригаданың кежигүннери бо тудугну 1996 чылда доозар сорулганы салган.

Киим-оол ХЕРТЕК.

СУГГАРЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

Бай-Тайга кожуунуң «Бай-Тал» совхозтуң тараажылары бо чылын часкы хову ажылдарынга багай эвес белеткенгеннер.

Ажыл-агыйның арендаторлары, механизаторлары, арат ажыл-агыйлыглары арык, буга дөстерин аштапарыглап, часкы суггарылгаже апрель айның эге хүннеринде кирипкеннер.

Суггатчылар бо чылын база-ла эки дүжүт алырынга бүзүреп турарлар. Арендаторлар Достай Бадый-оол, Байкоп Ооржак олар бо хүннерде Талдыг-Адырда болгаш Даштыг-Тейде тараа, сиген шөлдериниң суггарылгазын каш-ла хонгаш доозарының кырында келген.

МАЛЧЫННАРНЫҢ ХОМУДАЛЫ

Чамдык хостуг үелеримде малчыннар, сүтбараан фермаларынга барып, ында ажылдап турарлар-биле бо-ла чугаалажы бээр мен. Малчыннар менден янзы-бүрү айтырыгларны сала бээрлер. Шыдаар шаам-биле харыылап берип чоруур мен. Малчыннар телевизорлуг боор. Оларның кыштаг, фермаларда электри чырыы шупту бар. Тыва дамчыдылгаларны олар дыка сонуургаарлар. Олар мынчаар хомудап чугаалаар болдулар.

Бот-догуннаан Тыва Республикада тыва дылды күрүне дылы болдурар дээн. Ол хиреде телевизиорга факт-медээлерни «Төгерик-столду», «Доңмас-сугда кежээни», улуг хуралдарга хөй кезиинде-ле орус дылга чугаалап турар апарганы. Чамдык кадарчыларның хөй кезии орус дыл билбестер. Бо үеде көдээде чурттап турар малчыннарга медээлерни тыва дыл кырынга хөйнү кылырын негеп турарлар. Көдээ суурнуң хоорай биле ылгалдарын өөренип көөр болза эки деп чугаалажып турар апарганнар.

Ол ышкаш хөгжүмнүг байырга, концерттерге, байыр чедириишкиннеринге артистер биеэги-ле эрги күүселдерни көргүзүп турар. Чаа-чаа ырлардан күүседип көргүзер болза деп негеп турар апарган. Малчыннарны бо негелде, хомудалдары шын болгу дег. Ол ышкаш солуннарга кижилер аттарын фамилиялар кылдыр бижип каары кончуг шын эвес. Малчыннарже почтачылар шуут келбес. Солуннарны өреге бүрүзү чагыдып алган хиреде, солун, чагаа келбес боор чүведир деп хомудап турары шын. Бо ажыл Барыын-Хемчик кожуунда кончуг багай. Аар өртек-биле солуннар чагыдып аарга, тускай почтачылар, кадарчы, малчыннарга чүге дүрен чедирбес чүвел деп хомудап турарынга катчыр апаар. Малчыннарның негелде, хомудалдарын күүседир үе келбээн бе?

Сарыглар ТАВА-САМБУ.

Хой оолдаашкыны

ХОРАВАС-ЛА БОЛЗУНАМ

Ажыл-агыйларда кыштаглаашкынның чоруп келген байдалын хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи кылдыр көрүп, мал ажылының специалистериниң, көдээ бижикчилерниң, малчыннарның боттарының, солун ажылдакчыларының киржилгези-биле солун арыннарынга кышты өттүр доктаамал бижип, чырыдып келдивис. А бөгүнде аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Хой оолдаашкынын ажыл-агыйлар, тус-тус малчыннар колдуунда доозупкан ону адакталдыра бергеннер база бар. Хой оолдаашкынының талазы-биле апрель айнын сөөлгү бо хонуктарының медээзи-биле алырга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин кожууннарның ажыл-агыйларында хой оолдаашкыны ам-даа доозулбаан бооп турар.

Бөгүнде байдалды ниитизи-биле каксы-даа бол. көргүзер сорулга-биле, сан-көргүзүүлерге даяныылы. Көдээ ажыл-агый яамызының мал ажылының талазы-биле киллизиниң специалистериниң редакцияга берген медээзинде солун сан-көргүзүүлер бар. Бистин республиканың ажыл-агыйларында төрүүр хойнун баш саны бо чылдын январь 1-де санаашкын-биле алырга — 275121 баш, оон 175302-зи төрээн болгаш (апрель 22-нин сан-көргүзүү-биле) 139573 хураган камгалап алдынган. Ону төрүүр 100 башка онааштыр алыр болза — 51,0 хуу. Эрткен чылдың бо үезинде ол көргүзүгнү хуу-биле көргүзер болза — 64,0 хуу турган-дыр. Камгалап алдынган хураган саны бо-ла үеде — 196223 баш турган.

Бөгүндеги санаашкындан алырга, чаш хураган чидириин эрткен чылдың бо-ла үезинде турганындан хөй болдурган кожууннар база бар. Чижээ, Барыын-Хемчик кожуунның ажыл-агыйлары-дыр, эрткен чылда турганындан 1083 баш хураган хөй чидириглиг бооп турар. Ол-ла көргүзүгнү Чөөн-Хемчик кожуунга хамаарыштыр көөр болза — 2172 баш, Чаа-Хөл кожуун — 1584, Чеди-Хөл —2172 баш хураган хөй хораткан.

Хой оолдаашкыны уламчылап турар кожууннарның ажыл-агыйларынга хамаарыштыр кандыг көргүзүүлер барыл? Өвүр-дүр, көрээлиңер, оон ажыл-агыйларында 32342 баш төрүүр хой бар. оон 11507-зи оолдапкан. сөөлгү хүнге чедир камгалап алдынган хураган — 11230 баш, төрүүр 100 баш хойга онааштыр ол ам дээрезинде 34,7 хуу. Эрзиннин ажыл-агыйларында хой оолдаашкыны база уламчылап турар дээрзин сагындырып каайн. Төрүүр ужурлуг 26451 баш хойнун 21474-ү оолдапкан, оон 19903 хураган камгалап алдынган, хуу-биле көргүзергe — 75,2 хуу чедип турар. Кожазында Тес-Хем кожуунда болза, төрүүр чүс башка онааштыр алган хураган — 76,3 хуу-биле санаттынып турар. Мөңгүн-Тайга кожуунда ол көргүзүг —59,0 хуу. Бо кожууннарга хамаарыштыр ол сан-көргүзүглер ам-даа өскерлир, чүге дизе хой оолдаашкыны бо хүннерде уламчылап турар болгай. Агаар-бойдус чымчап-даа келген оолза, кыштың аагы чазын келир дижир, ынчангаш малчыннарда эчизинге чедир кылыр иш ам-даа улуг, кол-ла чүве — чаш хураганнарның камгалалы, онча-менди доругары. Ол талазы-биле берге үе ам-даа оларның мурнунда. Кижилерниң кылган ижинге тура-соруундан, ажылгыр-кызымаандан, ак сеткилдииндан, ажылының түннели дээш харысалгалыындан хөй-ле чүве хамааржыр дээрзин онзалап каары черле артык эвес.

Сүт-Хөл, Таңды, Бин-Хем, Кызыл кожууннарның ажыл-агыйлары холда кирген сөөлгү сан-медээ-биле алырга, төрүүр чүс хойдан хураган камгалап алырын бежен ажыг хуу чедире берген. Чижээ, Таңды кожуун-дур, төрүүр хойнун баш саны ында 18079, төрээни — 14105, оон — 10573 хураган камгалап алдынган, а эрткен чылдын бо үези-биле ол көргүзүг— 14563 бооп турган-дыр. Сүт-Хөл кожуунну көрээли: ажыл-агыйларда төрүүр 10688 хойнуң 6540-и оолдапкан, 5652 хураган камгалап алдынган, эрткен чылдың бо-ла үезинде 13136 хураган онча-менди алдынган турган. Ынчаарга Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Каа-Хем кожууннар төрүүр хойдан хураган алырын ниитизи-биле тус-туста дөртен ажыг хуу чедире берген. Ол-ла көргүзүг Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Тожу кожууннарда— үжен ажыг хуу чедип турар. Бо талазы-биле көргүзүгнү эрткен чылдың бо-ла үезинде турганы-биле деңнештирип олурарга, хуу алыс черле эвээжеп чыдар ийин. Камгалап алдынган хураганнарның баш санын денней көөрге база-ла ындыг. Мөңгүн-Тайганың харын бичин дап де. Канчаар-даа көөрге, эрткен чылдың көргүзүү каш-даа санга болза деңзини ап, черле чая базып чыдар. Ынчангаш ам чүнү чугаалап болурул? Хой оолдаашкыны чамдык малчын коданнарда уламчылап турар, кыштаглаашкын төмээн чүве болганда, төнчү түннелге чедир үе ам-даа бар дээн. билиишкин-биле идегел-биле ону манап артар бис.

Допчулады Көдээ ажыл-агый яамызының специалистериниң тургускан сан-медээге үндезилеп, редакцияның көдээ ажыл-агый килдизи кылган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги сессиязы

ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИНЧУГААЛАЖЫП ТУРАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги сессиязының онгу хуралы апрель 26-да ажылын эгелээн.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей хуралды ажыдып тура, Тибеттиң Төп чагыргазының шажын болгаш культура сайыды Дээрги Кэлон Кальсанг Иеши бистиң республикага ажылагыйның аян-чоруун кылып чораанын депутаттарга дыңнаткан. 1992 чылда 14-кү Ыдыктыг Далай-ламаның биске аалдап кээп чораанының үезинде Тыва Республиканың удуртулгазы-биле кады кылган дугуржулгада айытканын ёзугаар ийи чурттуң аразында харылзаларны улам быжыктырар сорулгалыг ол чедип келген. Тибеттиң сайыды Тывага чоруп тургаш, Дээди Хуралдың, Чазактың удуртулгазы-биле ужуражып, чугаалажыышкыннарны кылган. Ыдыктыг Далай-ламаның Тывага база катап аалдап чедип кээриниң аргазы бар болуп турар. Тыва Республиканың Президентизи Москвадан чедип келирге немелде дугуржулга, чугаалажылганы кылган соонда, бо айтырыгны тодарадыр деп турарын К. А. Бичелдей чугаалаан. Дээрги Кэлон Кальсанг Иеши-биле чугаалажыышкыннар үезинде Тибетче 16 хууракты Тывадан өөредирин, Тибеттен хуурак өөредир 2 лама башкыны Тываже чорударын дугуржуп алган. Культура харылзаазын калбартыр дугуржулга чедип алдынган. Тыванын мөңгүнден, янзы-бүрү өңнүг металлдардан дериг-херекселдер, кааскалгалар кылыр уран шеверлери Тибетче баар. Олар аңаа баргаш, арга-дуржулгазын солчур, өңнүг металлдардан шажын дериг-херекселдерин кылырының уран аргаларын өөренип алыр. Ийи тала бот-боттарынга ажыктыг өске-даа дугуржулгаларны кылган.

Бирги сессияның онгу хуралынга чээрби хире айтырыгларны чугаалажыр кылдыр депутаттар бадылап алган.

«Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралынын (съездизиниң) дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалажырынче сессия кирген. Бо талазы-биле илеткелди депутат К. С. Монгуш кылган. Бирги сессияның тоску хуралынга бо хоойлу төлевилелин чугаалашкан соонда аңаа немелделерни киирип, казылдалар кылып, эде ажылдап кылган хоойлунуң төлевилелин ол депутаттарга таныштырган.

Улуг Хуралдың эргехоойлу байдалын ТР-ниң Конституциязында айытканын ёзугаар тодараткан. улустуң Улуг Хуралы (съездизи) бүгү улустуң референдумунуң түннелдеринге, а ол ышкаш ТР-ниң Дээди Хуралының болгаш ТР-ниң Президентизинин үндурушкан саналдарынга үндезилээш, ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер эргелиин төлевилелде айткан. Ол ышкаш Тыва Республиканың ниити чонунуң сонуургалдарынга дүүштүр кыйгырыгларны, медегелдерни, резолюцияларны, декларациялар республиканың чонунуң адындан хүлээп алыр, ону чогуур эргечагырга органнарынче чорудар эргелиин төлевилелде киирип турар. Улуг Хуралдың тургустунарының, ооң ажыл-чорудулгазын канчаар организастаарының, делегаттарның санының, соңгуурунун чурумунуң дугайында болгаш өске-даа чугула чүүлдер хоойлу төлевилелинде кирип турарын илеткелчи тодаргай чугаалаан.

Илеткелчиден хөй санныг айтырыгларны депутаттар салган.

Улустуң Улуг Хуралының дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр Тыва Республиканың юстиция сайыды С. С. Күжүгет ТР-ниң Президентизинин администрациязының болгаш Чазаанның күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги, Президентиниң парламентиде доктаамал төлээлекчизи Н. А. Ондар санал бергеннер.

Ооң соонда хоойлу төлевилелин чүүлдер аайы-биле чугаалажырынче сессия кирген. Хоойлу төлевилелиниң хоорайлардан, кожууннардан Улуг Хуралче чеже санныг делегат соңгуурун айыткан чеди дугаар чүүлүнге хамаарыштыр саналоналдар хөй болгаш янзы-бүрү болган. Ооң уламындан чаңгыс аай түннелдиг шиитпирни үндүрүп шыдаваан. Ынчангаш аңаа чаа эдилгени киирери эргежок чугула деп дугурушкан.

Хоойлу төлевилелин чүүлдер аайы-биле чугаалажырын дооскаш, ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалын сессия хүдээп алган. Ук доктаалда ТР-ниң улустуң Улуг Хуралының дугайында хоойлу төлевилелин биргч номчулгазында хүлээп алырын, хоойлу төлевилелин бүгү чоннуң чугаалажып көөрүнче киирерин айыткан.

«Хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) дугайында» хоойлу төлевилелиниң талазыбиле илеткелди Чурттар аразының херектериниң болгаш парламентилер харылзааларының комитединиң даргазының оралакчызы В. А. Петренко сессияга кылган.

Хоойлу төлевилелинге эдилгелерни, немелделерни киирер талазы-биле саналоналдар солчулгазы доостурга, ону чүүлдер аайы-биле кончуг кичээнгейлиг сайгарып чугаалашкан. Ооң соонда «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) дугайында» хоойлу төлевилелин күштүг кылдыр сессия бадылаан.

Бо хоойлуну күштүг болдуруп киирериниң дугайында ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалын сессия хүлээп алган.

Россияга хамааты чөпшээрежилгени чедип алырының дугайында дугуржулга төлевилели Дээди Хуралга апрель 15-те келген. Ол документини сайгарып, чугаалашкан, кандыг немелделерни киирген иниң, казылдаларны кылганының дугайында ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей дыңнадыг кылган. Ол чугула документиге Москвага барып ат салыр чөпшээрелди Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейге сессия берген.

Сессия ажылын дүүн уламчылаан, ол дугайында кыска отчетту солуннуң дараазында номеринге бээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АЖЫЛЫН ИЛЕТКЭЭННЕР

Чоокта чаа Барыын-Хемчик кожуунда Биче-Тей суурнуң чурттакчыларының ниити хуралы Культура бажыңына болган. Шекпээр суму чагыргазының даргазы Н. И. Ооржак чоннуң хуралын ажыткаш, баштайгы сөстү суурда участок төлээзи, милицияның лейтенантызы Биче-оол Дыкыевич Ооржакка берген. Ол бодунуң 1993 чылда кылган ажылының отчедун чон мур нунга берген.

1993 чылда Шекпээр сумузунуң девискээринге ниитизи-биле 59 кем-херек үүлгедиишкини демдеглеттинген. Чамдык кем-херек үүлгедиишкиннери кызырылган. Чижээлээрге, назы четпестериниң талазындан кем-херек үүлгедиишкиннери 50 хуу, хөй-ниити черинге болган кем-херек 52,9, аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны 30 хуу, дерзии хулиганзыг чоруктар 28,5 хуу кызырылган. Борта участок төлээзи Б. Д. Ооржактың киирген үлүү улуг болуп турар. Ынчалза-даа сумунуң девискээринде дүвүренчиг чүүлдер база болуп турар. Ылаңгыя сумунуң девискээринде эрткен чылда өлүрүүшкүн херектери өскен: чылда 4 өлүрүкчү херек болган. Ол херектериниң иштинден бир херек амгы үеге чедир билдинмес, истелгеде хевээр. Ол ышкаш чонну дүвүредип турар айтырыг—мал оору. Эрткен чылын хуу өнчү-хөреңги оорлаар чоруктар 18 удаа болган, өзүлде 20 хуу. Оорлаан мал-магандан ээлеринге эгиткен малдарның саны участок төлээзиниң отчедундан мынчаар илерээн: 13 аът, 18 инек, болгаш 45 шээр мал.

Хуралга санал бергеннер суурда аар өртектиг арага садып турар чижеҢ кижилерниң хемчээн алырын, кижилерниң кадыкшылынга аар кемдээшкин чедирип турарларны, өлүрүүшкүн херектерин чоннуң мурнунга көзүлдүр судтаарын база ындыг херектериниң истелгезин чонга таныштырарын чугаалааннар.

Базыр-оол ООРЖАК.

Барыын-Хемчик кожуун. Биче-Тей суур.

База бир чугула айтырыг

ЛАМАЛАР ЧЫЫЖЫ

Кызыл хоорайда болгаш кожууннар төптеринде ажылдап турар хамнар чыглып алгаш, найысылалда Парлалга бажыңынга хуралдаалаан. Орта олар сөөлгү чылдарда кылып чоруткан ажылдарының дугайын чугаалашкан. Ол хуралга камбы лама Казак Сандак ажык чугаа кылып, бодунуң чамдык бодалдары-биле чыылганнарны таныштырган.

Сарыг шажын Тывага чаала хөнүп, бут кырынга туруп кел чыдар. Ооң ажыкчарлыг апарганындан бээр ындыг-ла үр үе эртпээн-даа болза, республиканың хамнары болгаш ламалары аарыг-аржыктан, хай-бачыттан адырлып алырын күзээн кижилерге боттарының дузазын чедирип келгеннер. Ынчалза-даа олар аразында харылзаа чок, бот-боттарынга адаарга́жыр аян-биле ажылдап турарын хуралдың киржикчилери шүгүмчүлекчи ёзу-биле көргеннер. Оон ыңай сөөлгү үеде республиканың тус-тус кожууннарында бүрүткеттирген болгаш тускай шынзылга бижиктиг ламалар, хамнардан аңгыда, сарыг шажынның суртаалчылары бис дижип, анаа-ла улус мегелеп. акша-төгерик, аъш-чем ап чиптерин бодап чоруур кижилер саны көвүдей берген. Ол кижилерде кандыг-даа документ-бижик чок болуп турар. Шак ындыг кижилерге удур дээштиг хемчеглерни ап чорударын хуралдың киржикчилери чугаалаан. Оон ыңай, Чазактың-даа талазындан дузалаан база боттарыңдаа тыпканы акшазын бодамчалыг чарыгдаарының дугайында бодалдарын олар илереткен.

Кара-оол ОЮН.

Малчын коданнарда

ЧҮСТЕН—ЧҮС

Бай-Тайга кожуунуң «Мурнакчы» совхозта Михаил, Калдар-кыс Хертектер төрээн совхозунга 35 чыл дургузунда үзүктел чок хой кадарын келген. Хой ажылының талазы-биле байлак арга-дуржулгалыг хоочун хойжулар чыл санында чүс хойга онааштыр 80-90 хураганны доктаамал камгалап ап келгеннер. Чамдык чылдарда төрүүр чүс хойдан 100-103 чедир хураганны өстүрүп доруктуруп турганнар.

Чайгы үеде Шуй-Бажында Узун-Хем деп черде чайлаанга кадарган хоюн эки семиртип алыр. Күзүн тараа хоорзунунга кадарарга, хой улам семириир. Кыштагхораазының септелгезин чазын-на белеткеп кылып каарлар. Кышкы үеде төрүүр хойга болгаш өске-даа малмаганга курлавыр чем хөйле болза эки. Ынчангаш олар боттарының күжү-биле 30 тоннадан эвээш эвес сигенни кезип белеткээш, Чаңгыс-Теректиң Чалбак-Тей деп черде кыштаанга чедирип, сараттап алыры чанчыл болган. Мал чеми белеткээрин Михаил Шангырович-ниң оолдары — кожуунга каш улаа шүглүп турар мөге оглу Допул Хертек болгаш дузалакчы кадарчы оглу Доштуг-оол Хертек төрел-дөргүл болгаш эш-өөрү оолдарны эвилелдеп тургаш, каш хонуктарда-ла 30-40 тонна сигенни белеткей шаап бээрлер. Михаил Шаңгырович ынчан үүгле ажылды уштап-башкарар, аъш-чем айтырыы харылаар кижи апаар. Ажыл-ишчи оолдарының ачы-дузазын малчын ада-иези хүн бүрү көрүп, оолдарга өөрүп, чоргаарланып чоруурлар.

Эрткен чылын Михаил, Калдар-кыс Хертектер чүс хойдан 92 хураганны камгалап алгаш, совхозунга ийиги, а кожуунга дөрткү черни ээлээн. Кожуун наадымынга акша-биле шаңнадып, республика Наадымынга база киришкен.

Михаил Шаңгырович боду ук төөгүден алырга, Кара-Хөл чурттуг кижи. Аныякта амыдыралы Шуй-биле холбажып, ол чер чурттуг кыс-биле өг-бүле тудуп чурттааш-ла, ниитинин малын малдап, бөгүнге чедир ол-ла чымыштыг ажыл-ижинге багай эвес, харын-даа мактал-шаңналдыг ажылдап, хууда амыдырал-чурттал-газы аас-кежиктиг, өг долу оолдуг, кыстыг, өлек-кодан сыңмас мал-маганныг чурттап чоруурулар бо.

Бо хүннерде оларның коданында 210 хоюнуң 208-и төрээн, чаш хураганнары онча-менди. Малдың чаш төлүн Калдар-кыс Конгаевна уруу Галина-биле кады ажаап-тежээн, доруктуруп, өстүрүп турарлар. Авашкыларның үйгу-чыдын чок чымыштыг ажыл-ижи эки түннелдерни берип турар. Бо чылын олар чүс хойдан, ынча хураганны камгалап өстүрер сорулганы салган. Салдынган сорулга күүсеттинип турар. Коданда амдаа үш тонна көк сиген, чарба, сула, дус четчири-биле бар. Сугну сөөртүр машина ону үзүктел чок эккеп турар.

— Мооң мурнунда бистиң совхозтуң малчыннарынга быжыглаан автосадыг турган чүве, ол ам келбестээн. Биске автосадыг турар болза эки. Малчыннарны совхоз боду хандырзын дээн. Бис эрткен чылдың октябрь айда 20 муң акша аванс алган хевээр акша деп чүвениң бараанын көрбедивис. Совхоз тарааны хереглээни-биле малчыннарга берип турар. Далганны база, Акша-төгерик албас дээрден башка, чогум бистиң совхозтуң малчыннарының амыдырал-чурттал-газында онза бергедээшкиннер чок ийин. Эрги директорувус кожуунда эргелел даргалап, депшип чоруй барган. Чаа директорувус база бо чер чурттуг, чоннуң амыдырал байдалын эки билир кижи— деп, Михаил Шаңгырович чугаалаар болду.

Селип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

Социал камгалалын

ДЕТКИЖИП, ДУЗАЛАЖЫЫЛЫҢАР

Тыва Республиканың Чаа-Хемчиктиг кожуунунда Чаа Чеди-Хөл кожуунун тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алганын ажылчы чон түүлдүгүнүп деткээн. Бо хемчег дээрге, кожуунуң чурттакчы чонунуң амыдыралының байдалын экижидеринче угланган деп санап турар бис. Ындыг болганын барымдаалап көргеш, чаа тургустунган кожуунуң девискээринге социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлеп шыдаар албан черлерин тургузуп алырынче бир дугаарында сагышты салган. Маңаа ажылдаар ужурлуг эргелелдерни, килдистерни тургускан, оларны эртем-билиглиг кадрлар-биле четчелээн. Бо айтырыгны шиитпирлээринге бергелер турганы чугаажок. Амгы үеде кожуунда коммунал ажылагый будүүлгези, септелгетудуг участогу, хереглекчилер ниитилели, иштики херектер килдизи, почта салбыры, кожуун чагыргазының килдистери болгаш өске-даа албан черлери тургустунган болгаш ажылдап турар.

Кожуунда дөрт совхоз бар, оларның иштинден Тока аттыг, «Ак-Тал» совхозтарның материалдыг баазазы чүгээр. 47 арат ажыл-агыйлары бар. Олар мал болгаш чер ажылдыг. Малдың баш санын өстүрүп, чер ажылын хөгжүдүп турган, чонга эргежок чугула продуктуларны бүдүрерин көвүдедиринче угланган хемчегларни ажыл-агыйлар ап турар. Оон аңгыда чурттала бажыңнарын тударынче кичээнгейни угландырган.

Чаа тургустунган кожуунуң төвү Хову-Аксы суурнуң чагыргазы чоннуң амыдырал-чурттагазын экижидер дээш ажылдарны чорудуп турар. Эрткен чылын ээн кагдынган 62 бажыңны, 50 орунлуг гостиницаны септээн. Молодёжная, Коммунальная, Юбилейная, Мир кудумчуларында чылыдылга шугумнарының капитал септелгезин чоруткан. Электри станциязының 4,5 дугаар котелдарының аар-саар септелгелерин болгаш өске-даа ажылдарны кылган.

Хуужуткан хлеб заводу ажылдап турар. Ол чаңгыс-даа ажылчынны үндүрбээн, керээде айыткан негелделер ёзугаар ажылдарны күүседип келген. Бүдүүлге ийи магазинни (чаа, эрги суурларда) ажыдып алган. Завод ажылчы чонну хлеб продуктулары-биле үзүктел чок хандырып турар.

Рыноктуң амгы берге үезинде аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарының, ачы-дуза чедирилгезиниң өртектүнези хемчээл чогу-биле өзүп турар. Ындыг болганы-биле чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдиреринче угланган тодаргай ажылдарны кожуун чагыргазы ап турар. Бо айтырыгны янзы-бүрү деңнелдиң хуралдарынга чугаалажып, кандыг хемчегларни алырын, чүү кылырын дугуржуп ап, ону боттандырар дээш чамдык ажылдарны чоруткан. Хөй уруглар-лыг өг-бүлелерниң, бот иелерниң, амыдыралынга чединнес хире улустарның, пенсионерлерниң, инвалидтерниң даңзызын суур бүрүзүнде тургускан. Ниитизи-биле 1484 кижи пенсияны болгаш пособиени ап турар. 1993 чылда пенсия болгаш пособие тыпсырын дилээн 52 кижиден билдириишкин кирген. Оларның үжен ийизиниң дилээн хандырган.

Кожуунда социал деткимче фондузун тургускан. Амыдыралы чединнес 35 өг-бүлеге 325 мың рубльдиг дузаламчызын тывыскан. Деткимче фондузундан өөренникчилерге 57 мың ажыг рубльдиг школа формазын саткаш, бүдүн болгаш чартык өскүстерге амыдыралы чединнес өг-бүлелерниң уругларынга үлеп берген.

Хову-Аксы суурда амыдыралынга чединнес өг-бүлелерге чиик өртектиг барааннар садар магазинни ажыткан. Оон салбырлары Ак-Тал, Элегес суурларда ажылдап турар. Ол магазиннер кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниң болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң курлавырларындан чиик өртектиг курраг сүттү, рис, гречка болгаш өске-даа крупаларны садып келген.

Чоннуң социал камгалалын күштелдиреринче угланган янзы-бүрү хемчегларны ап келген бис. Эрткен чылын Уруглар камгалалының хүнүнде ачы-буян марафонун эрттирген. Орта чурттакчы чон, бүдүүлгелер, организациялар деткимче, дуза кылдыр 976 мың рубльди кассага киирген. Оон аңгыда кожуунуң аптека коллективи витаминнерни, «Тыва кобальт» комбинаттың ажыл-агый эргелекчизи Вячеслав Кысыгбай 10 кг печеньени марафонга салган. Ол продуктуларны школа назыны четпес уруглар албан черлеринге үлеп берген. «Ак-Тал», «Хөлчүк» совхозтарның директорлары боттарында уруглар садтарынга эвээш эвес акшаны тус-тузунда шилчиткен. Ачы-дуза марафонундан кирген акшаны бүдүн болгаш чартык өскүстерге болгаш өскелерге-даа дузаламчы кылдыр берип турар.

Ажылчы чоннуң социал камгалалын экижидер дээш кожуун чагыргазының ап чорудуп турар хемчегларинде четпестер болгаш чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар чок деп болбас. Ол четпестерни эдип алыр, бо чугула ажылды хүн бүрү удуртуп башкарар дээш кожуун чагыргазы ажылдап турар.

Любовь КАРПОВА.
Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы.

Көдээ ажыл-агый: ооң айтырыглары

МАНАЖЫП ОЛУРАР БИС БЕ?

Март 29-та «Шын» солунда Кежик-оол Чөревениң бижээни «Колхозташкалы-ла дээре болду бе?» деп эгелиг материалынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны маңаа бижикседим.

Амгы үеде совхозтарда тургустунуп келген социал-экономиктиг байдал кымныдаа дувүретпестиң аргазы чок. Өре бажын ашкан, ажылчыннарның шалыңы аргажок биче, пенсионерлериң пенсиязындан-даа куду. Ол санап каан каш шалыңын ай-айы-биле албас, кажан бээрин кым-даа билбес. Мооң түңнелинде кижилериң холу салдынган, орта ажылдаар кижи чок. Ам чылды чемгерер час келген. Аңаа белеткел кандыгыл? Чижээ, «ҮТКА 25 чылы» совхозта байдал дүвүренчиг. Тараа чаштырар шөл белен эвес. 2000 га черни удур аңдарар. Чазын чарган черден дүжүт алыр эвес, олче улуг өртектиг үрезинни чашкан херээ бар бе? (Үрезин өртээ 1 центнериң 28000 рубль). Ооң кырынга техника база белен эвес. Мал ажылында база-ла эки чүве чок, ону бижээн-даа херээ бар деп бе? Совхозтуң ниити байдалы хүн келген тудум кудулап-ла орар. Ынчангаш «ам канчаар чурттаар бис?» деп айтырыг кижи бүрүзүн дүвүредип келбес арга чок.

Ынчангаш мээң хууда бодалым мындыг. Бирээде, каражалыг совхозтарны дүжүрер, ооң орнунга акционер бичии-бичии арат ажыл-агыйларын, фермерлерни тургузар. Ону тургузарда үгле эки тура-биле, албадаашкын чокка, тайылбыр ажылын кылып тургаш чорудары чугаажок.

Ийиде, буурап дүшкен совхозтарның хөреңгизин, черин үлежириниң чурумунуң дугайында тускай хоойлуну азы дүрүмну, дора дээрге чижек төлевилелди эргехоойлу органнары ам черле ажылдап кылыр болза эки хире. Чөреве Кежик-оолдуң «Совхозтарның эт-хөреңгизин, мал-маганын үлежирге хоржок, хан-чин, шош-содаа үнер чадавас» деп бижээнинге чөпшээрешпес мен. Инектиң бажын, кудуруун үлээн херээ чок деп бодаар мен. Дүшкен совхозтуң эт-хөреңгизин ооң кежигүннеринге үлээш (акша түңүнге), ол түңге өртек-үнелиг саазын — акцияны кижи бүрүзүнге үлээр апаар. Ол акцияларны сонуургалдыг кижилер чыып садып алгаш, кандыг-бир коллективти (арат ажыл-агыйын азы ферманы, автопаркты, кодан хойну, саар инек фермазын оон-даа өске) садып алгаш, ажылдаар апаар.

Үште, кол-ла сорулга — өнчүнү хуужудары. Хууда малын кым-даа камнаар болгай, кижилериң сонуургалы база улгадыр дээрзинге кым маргыжар деп.

Ам бо хүннерде бисте бар арат ажыл-агыйлары шоолуг-ла продукция бүдүрбейн турар, оларда кандыгдаа идегел чок дээр хөөннер барын билир мен. Ынчанмайн канчаар, олар амдызында чогумчалыг кандыгдаа деткимче албайн турарлар. Оларга совхозтар эн-не багай черлерин берген, суггат чок, чашпан-сиген үгээн черлер деп болур. Олар совхозтардан үлүүн-даа албааннар. Оларның ажылынга практиктиг дуза кадып, арга-сүме-даа бээр кижилер чок болуп турар, оларның хөй кезии чаңгыс-чаңгыс өг-бүле болуп турары — кол частыры деп бодаар мен. Дем катчып ажылдавас болза, ылаңгыя чер ажылынга, херек бүтпес дээрзи билдингир.

Дөртте, фермер болгаш арат ажыл-агыйын хөгжүдеринге тускай дузаны Тыва Республиканың Чазаа, Лээди Хүрал челирер болза эки эвес бе? Акша-төгерик-биле дузалап шыдавас-даа болза, бажың-балгат, кажаахерим кылып аары-биле тудуг ыяжын халас бээр кылдыр шиитпир үндүрер болза, ол безин улуг деткимче болур ийик.

Совхозтарда тургустунуп келген берге байдал, ооң канчап уштунарының дугайында санал-оналдарны чаңгыс эвес удаа бижип келди, ооң түңнелди кымнар, кажан кылыр, үндүрер ужурлугул? Сугже октаан даш дег сураг баар. Көдээ ажыл-агый яамызы харыылавазы-ла чеп, ол дээрге монополистер ышкажыл, кижи бодааргa улуг-биче чагырга черлери-ле шимчеги дег аан. Олардан база-ла чүве дыңналбас боор-дур. Мынчап бот-боттарывыс манажып орувуста, совхозтар анаа-ла эстип каар дей берди-ле. Үстүкү черлерде даргалар чагырып-дужаавас-даа чүве болза, чагыжып, сүмележир үе келбээн чүве боор бе?

Дөрбет-оол МЫЛДЫК.
Улуг-Хем кожуун.

УДУРТУЛГА ЧОГУНУҢ УРЖУУ

Кызыл хоорайның хереглекчилериниң эргелерин камгалаар ниитилелин эрткен январь айда үндезилеп тургузарын шиитпирлээн. Оон бээр элээн үе эрткен, а херек кырында түңнел чок болуп турар. Чүге дизе, ооң удуртулгазы (баштаар чери) мынчага чедир соңгуттунмаан.

Өртектерни сула салыпканындан бир берге айтырыг ажылчы чонга онаажып келген. Чазак ону барымдаалааш, удур хемчеглер алыры-биле «Тыва Республикада хереглекчилериң эргелерин камгалаар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун үндүрген, ында Президент Ш. Д. Ооржак ат салган. Ол ам үгле саазын кырында арткан, күүсеттинери берге айтырыг болу берген.

Өртектер калчаалыы-биле өзүп турарын чурттакчы бүрүзү көрүп, билип турар болгай. Ооң-биле демисежир эргени биске бердилер. Чоннуң эки билбейн турындан бе, азы идепкей чогу ол хире апарганы ол бе? Хоорайның хереглекчилериниң эргелерин камгалаар ниитилелдиң кежигүннери дыка эвээжээн. Бо дээрге чамдык партияларга бодаарга, кедилиг хөй-ниити организациязы болуп турар. Чүге дизе, хоорайның бүгү садыг четкилеринде кайда, кандыг өртек-биле аъш-чем, идик-хеп барааннары садып турарын көрүп, деңнеп, билип алыр. Боттарыңарга хереглеп чораанындар ховар бараанны акшаңар барда, садып ап четтигер апаар силер. Чонга-даа, ботка-даа ажыктыг үүле болур.

Өзүп турар өртектерни биче-даа бол өйлеп доктаадыптар арга бар чүве-дир ийин. Мээн сеткилимге ол өзүлделер ёзулуг таарышпас, сагышты өйүп чоруур боорга, бодум турам-биле февраль 3-те магазиннерде барааннарның өртек-үнези чеже хире болуп турарын бижээн хуудусту көвүдеди парлаткаш, хоорайның хөй кижи чыглыр черлеринге аскыладым. Ында өртектер аар, чиик аайы-биле дыка ылгалдыг болган.

Хамык чүве өйлүг болур ужурлуг. Чеже шыдажып, мегеледип, чиртип, чиижеңнерни байыдар бис! Ону боогдаар, чижеглээр үе келбээн чүве бе?

Хоорайның хереглекчилер эргелерин камгалаар ниитилелди тургузар дээнден бээр ийи ай ажып тур. Ол хиреде кежигүннер саны көвүдевээн. Эвээш санныг кижиден башкарылга бөлүү четчелеттиннген-даа болза, ооң «дынын» түдүп, удуртуп-башкарыптар дарга чогундан, ниитилелдиң тургустунар хуусаазы үзамдыгын туруп берген. Ниитилелдиң даргазынга садыг шугумун эки билир, дүржулгалыг товаровед мергежилдиг кижи болза деп бодап турар бис. Хоорай чагыргазының садыг килдизин дамчыштыр ындыг специалист тывар оралдажыышкын турган. Ындыг ажылдакчыларның чогу ол чүве ирги бе?

Юрий МААДЫ.

НАМ ҮҮРҮ ТУРГУСТУНГАН

9 мың ажыг чурттакчылыг Шагаан-Арыг хоорайның аныяк төөгүзүнге база бир болуушкун немешкен. Ол болза, Бот-догунаан Тываның Улусчу намынын үүрүнүң тургустунганы болур.

Хоорайның культура, кожуун солунунуң, хоорай чагыргазының ажылдакчыларының идепкейи-биле чыглып келгеннер БТУН-нуң устав, программазын үүлдүгүзүнүп, кожуун төвүнге нам үүрүнүң баштайгы кежигүннери болур сеткилин илереткеннер.

Тургустунган нам үүрүнүң харыысалгалыг секретарынга хоорайда «Чурттала» кооперативиниң проравы, инженер Тимур Анчимаа сонгуткан. Ол ышкаш удавас болур БТУН-нуң республика конференциязынга барып киржир делегаттарын нам үүрү орта бадылааннар.

Намчылар кылып чорудар ажылдарынга эргежок чугула организастыг ажылдары-биле кады хоорайның, кожуунун экономиказынче, культура сайыралынче, социал хандырылгазынче угланган айтырыгларга хамаарылгалыг чугула хемчеглерни үүрнүң ажыл-чорудулгазынга чугулалап дугурушканнар.

⊙

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЕ АЪТТАНЫПКАННАР

«Улуг-Хемниң чалгыглары» чогаадыкчы каттыжыышкынның бөлүк кежигүннери ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунунуң чурттакчылары-биле ужуражылгалар эрттирери-биле Шагаан-Арыг хоорайдан аъттаныпканнар. Аян-чорукчуларны Тыванын Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин кежигүнү, чогаадыкчы каттыжыышкынның удуртукчузу Кара-оол Натпий-оол, «Улуг-Хем» солуннуң редактору Алексей Бегзин-оол баштап чорутканнар.

Мөңгүн-тайгажыларга улус өөредилгезиниң тергиини, бот-тывынгыр композитор Сорук Сат, сураглыг сыгытчы-хөөмейжи, баштак көргүзүглер күүседикчизи Кара-оол Тумат болгаш өскелердаа бараан боорлар.

Чогаадыкчы каттыжыышкын кежигүннеринге орукка чарыгдалдарны тускайлап, Улуг-Хем кожуун, Шагаан-Арыг хоорай чагыргаларының даргалары К. Т. Кууларга, Е. Х. Хаян деткимчени көргүзүп, чогунгур орук-суурну күзээннер.

(Бистиң корр.).

ДАРГА ШИЛИТТИНГЕН

Эрзин кожуунуң «Нарын» коллективтиг ажыл-агыйының ажылчыннарының, тускай эртемниглериниң хуралы болуп эрткен.

Аңаа ажыл-агыйның 1993 чылда кылып чоруткан ажылының отчёдун дыңнаан. Ол талазы-биле илеткелди коллективтиг ажыл-агыйның улуг бухгалтери Г. Э. Сегбе кылган. Отчёт талазы-биле хөй санныг айтырыгларны чыылганнар салып, аңаа долу харыыларны алган.

Д. К. Чооду — суму чагыргазының даргазы:

— Чоокта чаа Кызыл хоорайга республиканың кожуун, суму чагыргаларының даргаларының семинары болуп эрткен. Семинардан амгы үеде суму чагыргаларының даргаларының кылыр ужурлуг ажылдарының дугайында хөйну билип алдым. Ол ёзугаар ажылдаар ужурлуг бис.

Бисте аныяктар ажыл кылыксавас. Ажылга харыысалгавыс улуг-даа, аныякдаа кижилерде чавыс. Мал чеминиң сөөртүлгезинден чижектен киирип көрейн. Ар-Булуктан сиген сөөртүп турар. Ол сарааттап каан сигеннерниң чүгле кырында баштарын үдүргеш, таваан арттырып каар-дыр. Ону мал чип, саза базып турар.

Суурувуста кондитер кылыгларының цегинин одалга системазын кылдырып каан. Ол хирезинде тараа дээрбези, аалчылар бажыны, кондитер цегинге ажылдаар кижилер чок.

О. И. Седи — кол зоотехник:

— Ажыл-агыйның төрүүр хойларының 67, инектиң 10 хуузу төрүпкен. Малдың чаш төлүн эки камгалап ап турар малчыннар бар. Хуу малдың баш саны көвүдээн хирезинде ажыл-агыйның малының баш саны чылдан чылче кудулап турар. 1990 чылда совхозка 31900 хой турган болза, ам үгле 16 мың ажыг арткан. Оон көөрге-ле ниити ажылывыс илдең-дир. Хуу малдан өлген деп чүве черле дыңналбас боор-дур. Ол чылдан бээр беш совхоз директору солушту.

Моон соңгаар малчыннарны база совхоз директорун шын шилириг черле чугула болуп турар.

Ш. Д. Ооржак — суму чагыргазының ажылдакчызы:

— Директорларны чыл санында солуур-дур бис. Контора аппарадының ажылдакчылары харыысалга чок. Тускай эртемниглерге дузалажыры чугула. Ажылдакчыларның ажылынга хыналда-контроль чок. Хөй мал өлүрген, чидирген кижилерни хоойлу органнарынче шилчидип кааргa, сураг баар таварылгалар көвүдээн. Көрум-чурум айтырыы база четпес тургустунган.

Э. Б. Чоксум — сүт-бараан фермазының эргелекчизи:

— Коллективтиг ажыл-агыйның кежигүннеринин шак мындыг хуралдарын доктаамал эрттирип турары чугула. Аңаа ажыл-агыйның даргазы отчедун бээр кылдыр, Баштаар черниң хуралы болурга аңаа айтырыгларны орта шиитпирлевес, маргыжып, алгыкышкы-биле эртип турар. Малдын өлүп-хораарын чидирери ам-даа эвээжөвээн. Бисте Культура бажыңы ажылдаваандан бээр үш чыл эртип турары бо. Кино база үнместээн.

Б.-У. О. Кыргыс — школада башкы.

— Корум-чурумну шынгыырадыр үе келген. Чон ортузунга бо талазы-биле тускай ажылды чорудары чугула. Араталаар чорук көвүдээн. Оларның аразында херээженнер база бар. Херээженнер төвүлели, аныяктар-биле ажылдарны катап диргизериниң хемчээн алырын үе негеп келген.

Школаның соңгазын бузар, ооң киргеш, оорланыр чоруктар база бары дыка хомуданчыг, дувуренчигдир. Чоокта чаа школаның телевизорун оорлап аппарган. Ада-иелериң талазындан уругларының кижизидилгезинче, өөредилгезинче кичээнгей кошкак. Чон ортузунга чаагай чаңчылдарны нептередир талазы-биле ажылдарны организастап чорудары чугула болу берген.

Суурда оорланыр чорук база көвүдеп турар. Чоокта чаа бир кижиниң төрүүр четкен өшкүзүн, бир кижиниң дагаалаларының баштарын одура шаапкаш оорлаан. Моон соңгаар ындыг кижилер-биле демиселди дидим, демиг чорутнас болза, байдал ооң-даа баксырап болур. Өске санал бергеннер коллективтиг ажыл-агыйның экономиказынче кол кичээнгейни салырын, машина, тракторларга артык кезектер тывылбазын, бүдүүрүп турар продукцияның күрүнеге садарга өртээ чиик, оларны бүдүрерине хөй чарыгдалдарны үндүрүп турарынга, контора аппарадының ажылдакчыларының харыысалгазын бедидип, оларның чамдыктарын солуурун, хөй-ниити организацияларының ажылын диргизип, Культура бажыңының одалга системазын чара доңурган буруулуг кижилерни тыварын, автопарк, тудуг, чазаныр цехтиң ажылында четпестерге доктаап, шүгүмүүлеп, боттарының ажыктыг арга-сүмелерин бергеннер.

Кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөө ол хуралга чүве чугаалааш, ажыл-агыйның даргазынга чонбиле ажылдап билир, ажыл-агыйжы, ооң экономиказы дээш ажылдап шыдаар кижини шилиг алырынга, алыксак-чиксек кижилериң херээ чок дээрзинге доктааган.

Аныяктарны ажылга тургузар, оларга бүзүрелди көргүзер, арагалаар чоруктар-биле демиселди шыңгыырадыр, араганы бүдүү улуг өртек-биле садып турар кижилер-биле демиселди чорудуп, оларны илередип тыварын, ажык-чарлыг дээш кара туразында хамаанчок, хөй шын-меге сөстер эдер чоруктарны моон соңгаар соксадыр дугайында болгаш ажыл-агыйжы оон-даа өске айтырыгларга ол доктаап, делгеренгей чүве чугаалаан.

Санал бергеннер коллективтиг ажыл-агыйның даргазынга үш кандидаттарның аттарын адаан: Б. С. Ноозун, О. И. Седи, Д.-С. Б. Яндак. Оларның боттарының программаларын база дыңнаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнели-биле хөй бадылаашкынны Даваа-Самбуу Бээжинович Яндак алгаш, коллективтиг ажыл-агыйның даргазынга соңгуткан.

Николай ДАЖИНМАЙ.

КАРАК-АЖЫТТААШ...

Тываның девискээринде амыдыралы эң-не берге улус — көдээ черде чурттап, ажылдаар турар кижилер дээрзин билбес кижи ховар. Оларның алыр шалыңы аргажок эвээш, 30-40 мың рубльден өрүдевес, ооң кадында үе-шаанда база үнмес.

Эрткен чылын Барыын-Хемчик кожуунда Хөнделеңниң ажылчы чону август айдан тура акша-шалын албайн туруп бээрге, күрүнеден көвей хуулуг чээли үндүргеш, декабрь 25-те барып үлеп берген. А оларның чаңгыс чер-чурттуглары ол-ла ажыл-агыйның «Начын-Бора» шээр мал кооперативиниң даргазы К. Х. Данчык, «Үстүү-Хову» арат ажыл-агыйының даргазы Х. М. Соян кымныдаа чөпшээрели чокка, боттары аразында дугурушкаш, кооперативтиң хоюн Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадынга «Үстүү-Хову» араттарының адындан дужаапкан. Эзт орнунга араттарның агар санынче шилчиттинген 2 млн. 86 мың рубльди ийи дарга бот-боттарынга чугула хереглелдиң барааннарын садып ап, чарыпкан. 1993 чылдың октябрь айда дужааттына берген ол хойларын «Хөнделең» кооперативтер каттыжыышкынының даргазы Оттук-оол Ооржак үгле бо чылын январь айда чоктап каапкаш, Барыын-Хемчик кожуунунуң иштики херектер килдизинге негелде билдириишкинни киирген. Ол удуртукчулар оон орнунга мал-маганын доора садып чарыгдап турбайн, үе-шаанда күрүнеге дужаапкаш, акшазын ажылчыннарга үлеп берген болза, чөптүг чорук болур турган ийик.

Ол-ла кожуунунуң Эргилер-Барлык суурда «Сай-Даш» тудуг кооперативинин даргазы К. М. Хомушку сан-хөө харыылап олурар бухгалтерлериң ажылынга харыысалга чогун ажыглап алгаш, арыг доверенность бланкыларынга совхозтуң таңмазын чажырып базып алгаш, botka-даа ажыктыг үүле болур.

Өзүп турар өртектерни биче-даа бол өйлеп доктаадыптар арга бар чүве-дир ийин. Мээн сеткилимге ол өзүлделер ёзулуг таарышпас, сагышты өйүп чоруур боорга, бодум турам-биле февраль 3-те магазиннерде барааннарның өртек-үнези чеже хире болуп турарын бижээн хуудусту көвүдеди парлаткаш, хоорайның хөй кижи чыглыр черлеринге аскыладым. Ында өртектер аар, чиик аайы-биле дыка ылгалдыг болган.

Хамык чүве өйлүг болур ужурлуг. Чеже шыдажып, мегеледип, чиртип, чиижеңнерни байыдар бис! Ону боогдаар, чижеглээр үе келбээн чүве бе?

Хоорайның хереглекчилер эргелерин камгалаар ниитилелди тургузар дээнден бээр ийи ай ажып тур. Ол хиреде кежигүннер саны көвүдевээн. Эвээш санныг кижиден башкарылга бөлүү четчелеттиннген-даа болза, ооң «дынын» түдүп, удуртуп-башкарыптар дарга чогундан, ниитилелдиң тургустунар хуусаазы үзамдыгын туруп берген. Ниитилелдиң даргазынга садыг шугумун эки билир, дүржулгалыг товаровед мергежилдиг кижи болза деп бодап турар бис. Хоорай чагыргазының садыг килдизин дамчыштыр ындыг специалист тывар оралдажыышкын турган. Ындыг ажылдакчыларның чогу ол чүве ирги бе?

Юрий МААДЫ.

КОММУНИСТЕР ХУРАЛЫ

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 124 чылынга тураскааткан Кызыл хоорайның коммунистериниң болгаш Россия Федерациязының Компартиязының Тыва организациязының төлээлекчилериниң каттышкан хуралы эрткен пятница хүнүнде болуп эрткен.

Республика найысылалын, кожууннар төптерин, чурттакчылыг черлерни, фермалар болгаш бригадалар турлагларын чаагайжыдар, арыгсилиг болдурар, ногаанчыдып, ыыштарны олуртур субботникке болгаш бо угланыышкынга моон соңгаргы-даа ажылдарга эң-не идепкейлиг кирживриниче Тываның бүгү чонун коммунистер кыйгырган.

1991 чылда дүрүм чок ёзу-биле хавырткан партия эт-хөреңгизин, акша-төгеринин дедир эгидер дугайында Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле чугаалажышкыннарны кылыр сорулгалыг делегацияның составын хуралга бир үн-биле бадылаан.

Делегацияның составынга киргеннер: партия рескомунун секретары А. С. Дембирел, партияның Кызыл хооркомунун бирги секретары С. С. Григорьев, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары М. М.-Х. Майдыр, В. А. Петренко, юрист Ш. С. Куулар, партияның хоочуннары Ю. С. Катков, А. А. Дугержаа, Н. С. Филимонова, А. И. Попов.

Бистиң корр.

Төөгүнүң балалчак арыннары

АРЫГ АДЫ КАТАП ЭГИТТИНГЕН

Шаанда Чөөн-Хемчиктиң Шемиге ажылгыр, арбын малдыг Кара-Монгуш Алдын-Херел деп арат чурттап чораан. 1915 чылда ооң өг-бүлезинге кыс уруг бодараан чүве-дир. Ада-иези оозун Добучу деп адап алган. Иезиниң аа сүдүн эмген ынак уруу шымбай доругуп, ооң сөөлүнде өзүп келген. Кажан ол кыс апарганда, ооң чаражын Шеминиң, Хөндергейниң, Чыраа-Бажының, Хорум-Дагның, Баян-Таланың, Ишкиннерниң оолдары магадаар турган дээр. Аңаа ынакшаан оолдар угааның оскунуп, чүрээ саргыыр, бот-боттарынга «хүннежир» безин тургулаан. Кара-Монгуштар боттарының ажытөлүн кара чажындан эгелеп күш-ажылга өөредир, кижизидер чаагай чаңчылдыг турган. Ынчангаш Алдын-Херелдин Добучузу бичиизинден бээр күш-ажылды аажок хүндүлээр болгаш дендии кежээ үрен болганы тавзрылга эвес.

Алдын-Херел ашактың эргим, чаптанчыг, кайгамчык чэраш Добучузунуң чыыткылыг овур-хевири Тываның алдаржаан чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң «Алдын-кызында» уран-чечени-биле база чуруттунган чадавас боор деп бодаар мен:

«Шеңне чечээ чазылган
дег
Шырай арны чыыткылыг,
Честек-каттың бышканы
дег,
Чымчак кызыл хоюг
чаактыг.
Кыдыыктыг карактарның
Кыдыын хээлээн
кирби[illegible]
Хөлчүк эрнин хаажылаан
Хөлбеңи дески кулузун-на.
Куспак чыгам ийи чажын
Кулажылай дырап өрүүр,
Кундустар-даа
чүктепкензиг
Курлак ажып баткылай
баар».

1921 чылда Тывага национал-хосталгалыг революция тиилээн сөөлүнде ТАР-нын болгаш Совет эрге-чагырганын чылдарында Кара-Монгуш Алдын-Херел, ооң төрелдери, ажы-төлү, чаптанчыг Добучузу багай эвес чурттап чораан. Ынчалзажок чаңгыс кижинин безин амыдыралынга, салым-чолунга, күзелинин будеринге, а ол ышкаш бүгү чырык өртемчейге [illegible] орук ышкаш дески чүвениң кажандаа турбаанын топтуг-томаанныг, угаан-сарыылдыг Добучу билген болуп-даа магатчок.

Дески чүве турбас кылдыр
Делегейни кымнар номнаан,
Буруулуглар кылган болза,
Бурган ону чүге көрбээн?
Сагыш ышкаш чүве
кайдал?
Саглы ышкаш хову
кайдал?
Саглай ышкаш сиген
кайдал?

Шынап-ла, кижиниң сагыжы дег кылдыр ооң күзелиниң ол-ла хевээр белени-биле бүттүне бээри дыка ховар. Өвүр дургаар чаптылган Саглы ховузу ышкаш кылдыр Тываның бүгү девискээри чүге ынчаар бүтпээн чоор? Добучу мырыңай аныяк кыс чораан чылдарында бир Ондар оолга ынакшыг берген. Аас-кежиктиг чурттаарын, арбын ажы-төлүг болурун күзээн. Даштындан көөргe, силиг, «чечен-мерген» сөстерлиг боорга, чүрээн берип ынакшаан ол кижизи херек кырында ёражок чүве болган: «Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп чүве ол ыйнаан. Ынчангаш ийи төлдүг аныяк өг-бүле буступ дүшкен. «Ынакшыл болгаш кара сагыш» деп классиктиг чогаалда чуруп көргүскени ышкаш, демги ёражок кижизи алызында барып Добучунуң кол дайзыны болу берген...

1950 чылдың февраль үнүп келген. Добучунуң салым-чолунга, харын амытынынга безин кыжаныышкынныг кара булуттуң диргелип чоруп олурганын ынчаарда 35 харлыг күжүр ие кайын билген боор. Февраль 26-да күрүнеңиң айыыл чок чорук органының ажылчылары Добучунуң өөнге хенертен чедип келгеш, албанның бижиин көргүскен. Арын-шырайлары кедергей ширинн, шоолуг чүве чугаалавас ол «аалчыларның» холунда туткан бижии: прокурор эвес, а ССРЭ-ниң Күрүненин айыыл чок чорук яамызының Тыва автономнуг область талазы-биле эргелелинин начальниги ат салган № 204 ордер болган. Ында бижээни: «1915 чылда төрүттүнген Добучу Алдын-Хереловна Кара-Монгушту РСФСР-ниң Кеземче кодекизинин 17-58-8 үүлүнүн болгаш 58-10 үүлүнүн 1 кезээ-биле буруудадып ону түлүп хоругдаар болгаш бажыңынга чиндиишкинни кылыр» (Тыва Республиканың Контрразведка албанынын архиви, архив № 286, арын 6).

Угаанын оскунгуже чедир коткан хенээжен кижи чүүң-даа ужурун билбээн. Коргунчуун чүү дээр! Дүжүнде ышкаш болган. Пистолет деп хүртүн бооларлыг кижилер ооң өөнүң иштин чиндип эгелээн, ынчалзажок карадапкы дег чүнү-даа тыппааннар. Бүгү эт-хөреңгизин, малын бүрүткээш, ону Чадаана тавартыр Кызылче алгаш барган. Карабажын хаалгазы халырт кылдыр ажыттынгаш, хак кылдыр хагдына берген....

Д. А.-Х. Кара-Монгушту тудуп хоругдаар дугайында 1950 чылдың февраль 17-де ат салдынган доктаалда (херек № 245, арын 2-4) мынчаар бижээн: «Кара-Монгуш Добучу Алдын-Хереловна аңгы талазы-биле өжээтен чорукка үндезилээш, Совет эрге-чагырганга удур агитацияны чорудуп, Совет эрге-чагырганың чайлаш чок дужеринин дугайында үзелбодалдарын илергейлеп, тус черниң совет болгаш партия активиниң төлээлекчилерингe хамаарыштыр өлүрүкчү үүлгедиглерни кылыынче өске кижилерни күткүп турар».

Бо талазы-биле «барымдаа» кылдыр доктаалда оон ынай айытканы болза:

«1949 чылдың сентябрьның төнчүзүнде Кара-Монгуш Добучу бодунуң өөнге херечи Шагачы Хайдыпович Ондарга мынча деп медеглээн:

— Сен багай чурттап чоруур-дур сен. Сенде хлебдаа, эзт болгаш акша-даа чок. Суму Советиниң даргазы Дамдын-оол араттарга хөй планнар, кадыг даалгалар онаап турар. Ону өлүрер херек. Ону өлүрер талазыбиле менээ дузалаш. Ол ажылды кажан күүседип алыр болзувусса, тодаргайлаарга, суму Советиниң даргазы Дамдын-оолду өлүруп каанывыс сөөлүнде сенээ эзтти, саржагны, хлебти, акшаны бээр мен».

Архивте база бир мындыг документ бар: **«Хоругдаттырган кижиниң анкетазы. (Төнчүзү 3-кү арында).**

◆ *Хамааты камгалалы* ◆

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТСЕ-ДАА...

Эртем-техниктиг бурунгаарлаашкын сайзыраан туулум-на кижилер хүн бүрү амыдыралга янзы-бүрү химиктиг бүдүмелдерни, ооң иштинде аъш-чемге хөй чүүлдерни ажыглап турар апарган. Чижек-биле алырга, кижиниң кедип чоруур идик-хеви, чунар, чагдынар чүүлдер, огородка чажар чемишчидилге, гербицидтер дээш черле чүнү чок дээр. Химиктиг бүдүмелдер кижиниң хүн бүрү амыдыралында хөй ажыглаттынып турардаа болза, оларның чамдыызы кедергей улуг хораны чедирип болур дээрзин амыдырал бадыткан турар.

6 миллион хире химиктиг ангы-аңгы бүдүмелдерниң аразындан оларның эң хоралыг болгаш массалыг 500 хирезинге специалистер тускай анализти кылган. Чижээлээрге, бажың иштинге телевизор өрттенир болза кижи өрттен өлбес, а телевизорнуң бодунда чамдык хоралыг чүүлдерниң ыш-бузундан, хөй таварылгаларда улус хораннанып өлүп турар. Маңаа мындыг чүүлдү база тайылбырлап каары артык эвес. Чамдык химиктиг бүдүмелдер бистерни аңы-аңгы аарыглардан эмнеп турар, чамдыктары — өлүмчидимге чедирип турар дээрзин ылгап билир болза эки.

Улус ажыл-агыйының чамдык адырларында бо хүннерде ажыглаттынып турар чамдык химиктиг бүдүмелдер савазындан төгүлгеш азы агаарже бусталып үнгеш, кижилерге болгаш долгандыр турар бойдуска улуг хораны чедирип болур. Россияның аңгы-аңгы девискээрлеринде ындыг чижектер кончуг хөй. Ындыг бүдүмелдерни дээжи күштүг хоралыг бүдүмелдер деп адап турар. А бистин республикавыска хамаарыштыр алыр болза, ындыг бүдүмелдерниң бирээзи аммиак болуп турар. Ону улуг-улуг бүдүрүлгелерге соодукчулар ажылдадырынга ажыглап турар. Чижээлээрге, Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың эзт комбинаттарында, сүт заводтарында, ногаа шыгжаар черлерде, «Тыва кобальт» комбинатта болгаш өске-даа черлерде ажыглап турар. Бир эвес шак мындыг бүдүрүлге черлеринге аммиак төктүп азы агаарже бусталып үнер болза, ол чоок-кавы черлерге ооң хоразы улуг болур дээрзи чугаажок.

Моон-биле холбаштыр республиканың хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле штабының ажылдакчылары хай-халаптарны болдурбазының хемчеглерин баш удур алыр соруга-биле тускай өөредилгени чамдык бүдүрүлге черлеринге эрттирип турар апарган. Хенертен медээ болу берген таварылгада чүнү канчаарын, кандыг хөделиишкиннер кылырын практика кырынга көргүзериниң хемчеглерин ап турар. Оон аңгыда бүдүрүлге, организация черлеринге айыылдыг байдалдар тургустунуп келген үеде ажыглаар бүгү радио, дамчыдылга болгаш тускай хептер, противогазтарны база өске-даа чүүлдерни ажыглаарының аргаларын өөредип, ол чүүлдерниң кижи бүрүзүнге четчир кылдыр курлавырлаарын чедип алыр дээш тускай ажылдарны чорудуп турар.

Маңаа хамаарыштыр 1994 чылдың планын өзугаар Кызылдың эзт комбинадынга тускай өөредилгени организастап эрттирген. Аңаа республиканың чазааның ажылдакчылары, хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле республика штабының ажылдакчылары, эмчилер, өртке удур албанның специалистери база үк бүдүрүлге чериниң коллективи киришкен.

Өөредилге үезинде үк бүдүрүлге чериниң хамааты камгалалынга хамаарыштыр планын болгаш авария болган үеде ажылчыннарны, албан-хаакчыларны база бүдүрүлге баазазын камгалап алырының хемчеглерин хынап көрген. Оон аңгыда хоралыг бүдүмелдер черже төктүп, агаарже бусталган таварылгада ажылчыннарның, удуртукчуларның канчаар хөделирин хынаан.

Бо өөредилгеге хоорайның өртке удур албанының ажылдакчылары кончуг шалыпкын болгаш нарын байдалдарда канчаар хөделирил дээрзин херек кырында көргүскен. Медээ болган соонда, каш-ла минута болганда олар аңаа «өрт болган объектиге» четкеш кыска үениң дургузунда «өрттү» өжүрген.

Комбинаттың талазындан алырга, ниити девискээр иштинге айыылдыг медээни чарлап-дыннадып-даа турар болза, аңгы-аңгы цехтерге, соодулга камераларынга харылзааның тускай херекселдерин чедир тургуспаанын түңнелинде демдеглээн. Айыыл үезинде кедер противогазтар болгаш өскедаа чүүлдер, тускай идик-хеп чедишпес болган. Химиктиг болгаш радиоактивтиг байдалдарда оңу хемчээп, илередир тускай приборлар шуут эвээш. Өөредилге үезинде чамдык кижилер боттарының хүлээлгезинге дыка кошкак, харындаа шуут билбес болуп турары илерээн. Бир эвес республиканың хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле штабтың өөредилге-методиктиг төвүнүң тускай фильмнерин, плакат-стендилерин, ном-дептерин коллективке ажыглап, специалистер-биле доктаамал харылзажып турган болза херек өске турар чадавас.

Бо бүгү талазы-биле ажылды экижидер дээш үк бүдүрүлгениң удуртулгазынга база ында тускай штабтың кежигүннеринге чагыг сүмени киирген.

Михаил УСМАНОВ.

ХООЧУННАР АРАЗЫНГА

Чөөн-Хемчик кожууннуң спорт комитеди спортту сайзырадыр дээш боттуг ажылдарны чорудуп турар. 50 хардан өрү назылыглар ортузунга хөл-шылыраа маргылдаазын чоокта организастап эрттирген. Маргылдаага шупту 18 шыдыраачы киришкен. Оларның аразында 1950-60 чылларда кожуун чемпионнары чораан Дамбаа Монгуш, Лайсат Артына, Дадар-оол Монгуш, Саая Дамчай, Соскур-оол Монгуш, Алдын-оол Ондар болгаш өскелер-даа киришкеннер.

Финалга хоочун шыдыраачы Соскур-оол Монгуш чемпион болган, ийиги черни Лайсат Артына, үшкүзүн Седи-Базыр Ондар эзлээн. Маргылдаага Чадаана хоорайда профтехучилище директору Саар-оол Монгуш деткикчи болуп, 50 мүн рубльди салган. Ойнакчылардан кижи бүрүзү 5 мүңну киирген.

Шаалай МОҢГУШ.

ЧУРТТААР БАЖЫҢ ЧОК КАНЧААР БИС?

Солунга материал-даа бижип чорбаан мен. Ам кээп 77 харлап, назыным улгадып, кырып келгеш, хомудалымны илередир ужурга таварыштым.

Мээн түреп чурттап эрткен аныяк чылдарымны сактыр безин хөннүм чок. Ам канчаар, херек болганда допчузу-биле таныштырайн. Он үш харлыымдан бээр ачамның азырал, хайгааралы чокка өзүп, амыдырап келдим. Ачам Кара-Монгуш Кечил-оол «контр» хереэнге онаажып турарын билгеш, аалындан дезип чоруткаш, ол-ла хевээр ээп келбээн. Сөөлүнде улгадып келгеш, дыннаарывыска, Моол уунче кезек улус дезип чоруткан дээр чораан. Угбам Добучу «контр» дээш шиитгирген. Оон уржуу-биле бистерни, авамны, мени чамдык улустар «контр кадайы», «контр оглу» дээш бастыр, куду көөр, кызып-кыяр, бак сөглээр чоруктарга хөй чылдарда таваржып, өөрүшкү-маннай чок, түреп чурттап чордувус.

1948 чылда Шемиге колхоз тургустунган, аңаа кирери-биле билдириишкин бижиривиске, «контр» оглу дээш хүлээп албаан. Харындаа бо черден көжүп чоруурун саналдаан. Ам канчаар боор, эрге-шөлээ чок кижи оон көжүп чоруур ужурга таварыштым. Оон соонда амыдыраар, ажы-төл азыраар аргазын дилеп акшакөпеек тып алыры-биле экспедицияга, алдын уургайынга ажылдап чордум. Хараал алдын уургайынга боттаннап ажылдап турдум, ол уеде кадайым ажы-төлүбиле Чөөн-Хемчикке чурттап турган, түрей бергениңден мени сүрүп келген. Оон чуртум Шемиже чоруптум.

Колхозка киирип алыр дугайында база катап билдириишкин бижиривиске хүлээп алган. 1954 чылдан бээр колхозка ак сеткилдиг ажылдап келдивис. Пенсияже үне бергеш, безин ниитиниң малын кадарып турдум. Ажылдап келген чылдарымда черле бактадып көрбээн мен. Шаннадып-мактадып чордум. Чангыс чижек, 1961 чылда путевка-биле шаннаткаш, Улус ажыл-агыйының делгелгезин, Москваны сонуургап көргеним кажан-даа уттундурбас. Ол үеде партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Куулар Шулуу, совхоз директору Вадим Оюн турган. Мээн канчаар ажылдап чораанымны кончуг эки билирлер. Олар Кызылче улуг албан-дүжаалче депшип, ажылдап чоруй барганнар. Бо даргалар мени уттупканы чалавас.

Ам чөнүп калдым, чаасканаартым. Эрги соок өөмде чурттавышаан мен. Дыка хөй чылдарда ажылдап келзимзе-даа, меңээ чурттаар бажың бербээн. Соокту соок, өлду өл дивейн, кадыымны хайыралавайн ажылдап чораанымдан ийи будум бастынмастаан, ийи холум туттунмастаан. Берге амыдыралды база катап көрүп, элеп-түреп эгеледим. Мени ээ көөр чоок кижилерим ховартаан. Дүнмаларым аныяк чораан-ла «кызыл-дустай» бергеннер. Оглум Даңзы кара сагыштыр дерзин дайзыннарга таварышкаш, бижектеткен, чүгле өлбээн, ийиги бөлүктүң инвалиди болган. Ол дээди эртемниг, садыг шүүмүнүнга багай эвес ажылдап чораан кижи. Ам ажыл кылып шыдавас, кымга-даа херекчок кижи болган. Даңзы Кызылга чаңгыс өрээл бажыңныг, аңаа киир бижиткен турган, ол бажынны өске улус эзлеп алган. Оон чурттаар бажыны-даа чок, аалдар кезип кылаштап чоруур бо-ла.

Дорту-биле чугаалаарга, чурттаар бажың чок бергеден, мүнчулуп, түрей бергеш, шак мындыг чагааны солунче бижип орарым ол. Чурттаар бажың бээр ирги бе дээш каш-даа албан черинге айтырыгны тургускан бис. Түңнели шуут чок боордур. Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Саттын адынга мээн оглум Даңзы бажың бээрин дилээн билдириишкинни шагда-ла киирген. Ол билдириишкинде бистиң ажыл-иживисти, амыдыралывысты, бадыткап турар шынзылгаларны, характеристикаларны кошкан чүве. Харыызы чок-ла чүве-дир. Солундан номчуп орарга, хоорай чагыргазының чамдык удуртукчулары боттарынга ажытөлүнге, төреллериниге туралааны-биле бажыңны ап турар магалыг чүве-дир. Чазак-чагырга чери шак ындыг хоойлу-дүрүмге удуп херек кылып турар кижилерни кайын аңаа салыр деп, хемчээн алыр, бажыңнарны хавырар ыйнаан. Оон бирээзин биске берген болза эки-ле чүве-дир ийин. Бир-тээ, материал бижээн кижи болганымда, мындыг чүүлду чугаалаар болаан мен. Эрге-дужаалы улгадып, өрү депший берген даргабошкаларның аразында болунун эргезин соора ажыглаар кижилер сөөлгү уеде көвүдеп бар чыдар. Чамдыктары эзлээн каш бажыңнарлыг боор-дур. Каа-Хем, Сукпак суурларда, Кызыл хоорайда суг бажыннарлыг даргалар бар деп чон чугаалажып турар. Салгын чокта сиген бажы шимчээр эвес, ол чугаада үнезин бар болур ужурлуг. Ол хирезинде бажын-балгат чок түреп, диленип чораан бөдүүн улуска бажың бээр, дүрген дузалажыр хөннү чок боорга кижи кайгаар чүве.

Мээн бо чагаамны Президент Ш. Д. Ооржак, Чазактың удуртукчу ажыллакчылары, оларның аразында мээн даргаларым чораан Шулуу Даваевич Куулар, Вадим Орамбаевич Оюн, Дамдын Санчаевич Куулар номчуур дээрзинге бүзүрел олур мен. Бис ийи алашкының (мен Кара-Монгуш Кечил-оол, оглум Кара-Монгуш Даңзы) амыдырал байдалы-биле таныжып көргеш биске бир чурттаар бажыңдан Кызылга бээриниң аргазын чоокку уеде өөренип көрүп дилээр-дир мен. Бир эвес чурттаар оран-бажыңныг турган болза, мындыг чагааны кайын бижий бээр мен. Чурттаар чер бергеден келгени шуут албаланты. Сонгуп алганывыс, эргим Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак бистин дилээвисти хүлээнгейге алган, ону харыылаар улуска айтыышкын бээр боор дээрзинге идегеливис. Устунде алаан даргаларым мени утпаан болза, сактып келгеш, дузалаар-даа чадавас. Силер бүгүлеге идеген, бүзүрел олур мен.

Кара-Монгуш КЕЧИЛ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну, 77 харлыг.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Конкурс соонда бодал

ЁЗУЛУГ-ЛАА АРТИСТЕР БОЛДУ...

Марттың 16-18 хүннеринде Кызылдың 3 дугаар школазының өрү класстарынга үргүлчүлээн аныяк башкылар конкурузун хайгааараар аас-кежиктиг болдум. Ону шынап-ла, аас-кежик деп санаар мен. Ол конкурска 1-5 чыл ажылдап турар башкылар киришкен. Кожууннар аайы-биле тиилекчилер бодунуң башкы уранталантызын Кызылга кээп биске бараалгаткаңы ол. Бо конкурс дугайында отчет биживес мен. Шыырак улуг жюри бодунуң ажылын түңнеп, бо дугайын солун-сеткүүлге чырыда бээри чугаа чок. Мен борта ийи аныяк башкының кайгамчык салым-чаяанныын, эрттирген кичээлдериниң солунун, түңнелдиин магадап көргенимни номчукчулар-биле үлежир бодадым.

Конкурстуң бирги хүнү адакталып турда, Чаа-Хөл школазының сан башкызы Саяна Салчаковна Ондар беш класска «Үүрмек саннарга кыллыныг» деп темага кичээл эрттирди. Өске школа, таныважы класс, карактарын аларты кайгап алган орар жюри кежигүннери, сонуургап келген башкылар... Тема программа ёзугаар болуп турар. Ынчангаш, кичээлди эрттириниң белеткели борта, Кызылга болганы чугаа чок.

Кичээл эгелээриниң мурнунда башкы бодун келгеннерге таныштырды. Оон эгелээш-ле кичээлдиң төнчүзүнге челир класста өөренникчилер, келген аалчылар башкының бодап алган планындан бичии-даа тайзы базар харыы чок болган. «Үш эртемниг оол» деп кончуг солун тоол уурмек саннар-биле кыллыныглар кыдыырыга аажокла таарышкан боор чорду. Ол аразында башкының чиниң аянныын, чугаазының чарт, тодазын кижи магадаар! Үш эртемниг оолбиле кады чижектер чий шаап, деннелгелер могаг чок болай тыртып, тос арты ажып ор бис.

— Че, ам демир-ужуктеринер салгылап кааш, тура халчып келиңер, могапшылай бөгген боор силер— деп, башкывыс мындыг — Тыва улус тарааны канчаар соктап чип чорааныл, оолдар?

Тарааны хоорарын, челбиирин көргүскен сула шимчээшкиннерни башкы кончуг тывызык ажыглап, күшкультура минутазын эрттирди. Кичээливис оон ынай уламчылапты...

— Өскүс оол-даа оюн оя чурттап чоруй баарды, мен-даа кичээлимни доозуптум — дээрге, школаның коргазы «кыңгырт» диди. Үезин безин кайы хире таарыштырып алган-дыр!

Бо кичээлге тываларның «ыдыктыг» деп адаар саннары-биле ажыл, эш болгаш эш эвес фигуралар дузазы-биле тывар чижектер аныяк башкының чогаадыкчы ажылының көскү херечизи.

Конкурстуң сөөлгү хүнүнде турупкан жюри кежигүннери Бии-Хемниң Ээрбек школазының тыва дыл башкызы Чечена Сайын-Белековна Тарый-оолдуң кичээлинге сергеп, сегереп, хей-аът кирип, аныяк башкының ажылын магадап ордувус.

Бо үстүнде адааным ийи аныяк башкыларның мергежили, кичээл эрттирер аргазы аңгы-аңгы-даа болза, оларны дөмейлештирип турар бир онзагай чүве бар: олар кайызы-даа чок дээн артистер болду. Арын-бажының ыырайы, хол-будунуң шимчээшкини, чугаазының аянын таарыштырып, өөреникчилерни бодунче хаара тыртып аары — бо бүгү башкы кижиге агаарбиле дөмей херек дээрзин ол башкылар жюри мурнунга балыткадылар.

Конкурска киришкен өске башкыларны адаваадым, хомудаваазыннар. Кончуг чараш, бижыр белеткээн, уеттүннелдиг кичээлдерни эрттирип турдулар. Талантылыг башкылар бистиң школаларывыста бар-дыр деп чоргаарал бо материалды дараш бижиринче мени албаладапты.

Четтирдим, эргим конкурс киржикчилери, аныяк башкылар!

Хеймер-оол СААЯ.
Пединститутта физика кафедразының доцентизи.

БИБЛИОТЕКА ЭЭЗИ

Өвүр кожууннуң девискээринде Чаа-Суурже кирип бар чоруурга, даштын шевергин кыдыр агартыр чугайдап каан улуг, ак бажын бар. Ол келээ библиотека-лыр. Оон ээзин Чечек Деспиевна Хертек дээр. Калыр кашпалдарлыг, кыңгыралыр ырлап чыдар каракара суглардыг, кат-тоорвктуг, ан-менгиг Бай-Тайгала Кара-Хөл оон төрүттүнген, өскен чери ол. Школа доосказ, Канскиниң библиотека техникумун доозуп алган, Чаа-Суурга библиотека эргелекчилеп 1970 чылда келген. Маңаа ол болунун ынакшылыг тып, амыдыралдың ак орвун уламчылаан. Ыччан аныяк кыс уран чүүлге ынак, талантылыг гармонист Виктор Майынды-биле өг-буле тутган.

Бо өг-буленің кайызыдаа ажыл, амыдырал дээнде дыка кызымак улус. Чечек Деспиевна суурунуң чурттакчы бурузу номну, журналдарны номчуп, эртембилиин белдип, үе-шагын чөп ажыглап чанчыксын дээш ала-иелер, аныяк-өскен араазынга кызымак, чуткулдуг, чогаалыкчы, ак сеткилдиг ажылдап турар. Ынчангаш янзы-бүрү номделлгелерин булуннарны доктаамал организастап келген. Бажың эзлери херээженнерни, дааранып, аргыттының билирлерни база-ла утпайн чорвур. «Шевер холлар эзлин каастаар» деп кежээ оларга бурун хамааржыр. Оон аңгыда чогаалчыларга, школачыларга, өг-буледе турускааткан темалыг кежээлерниң темазы, идеязы солун болуп эткилээн. Чурттакчылар ортузунга «Чаа-Суурнуң кенээттери» деп кежээ улуг сонуургалды болдурган. Оларның намдартөөгүзүн, ажыл-ижин, сонуургалын, кылган чүүлдерин суур чурттакчыларынга таныштырган.

Библиотека «Өг-буле номчулгазы» деп угланыышкынче эткен чылын киргеп. Оон кол сорулгазы болза, ала-иелер уругларын номчулгага хандыкшылары, номчуттунган номнарны кады сайгарары. Шөк аңаа сылдап алгаш, өг-буленің кежигүн бурузун библиотекаже хаара тудары. Борта хамааарыштыр Чечек Деспиевна эзээш эвес хемчеглерни ала-иелер-биле кады класс шактарында школага эрттиргилээн. Тыва чогаалчылардың номнарынга сайгарыгларны бо-ла кыла бээри чаныыр болу берген.

Кожуунга чарлаттынган «Эң эки библиотека» деп көрүүлелерге үш чыл улаштыр бирги черни ээлеп келген. Эткен чылдың түңнелери-биле «Чылдың эң эки библиотекары» деп атка төлептиг болган.

Бо өг-буле боттарының дузалал ажыл-агыйын хөгжүлүп, чайгы үеде огородту өстүрүп, бажынының чанында инекти, өске-даа малды тудуп турар. Чечек Деспиевна чаштарга «ажок ынак. Ол чеди ажы-төлүнүң эргим болгаш ачередиг авазы болуп чорвур.

Светлана СААЯ.

Эки кижи дугайында

ИЕЗИНИҢ ИЗИН БАСКАН

«Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп тыва чоннуң үлегер-домаа кончуг чиге сөглээн.

Ол бөдүүн, чазык чаңныг дузааргак кызымга ынча хөй үе эткенде таваржы бердим. Амыдыралым аайы-биле Чадаанага чеде бергеш, уругларым уругларынга бичии белектер садып алыйн— деп бодааш, коммерсантылар көрүп тур мен. Кырган апарган кижи болгаш акшам хавын боштап алган мен. Бир бичии оол акшам хавын ап чыдырда алгырар-даа харыым чок болган. Алзып алгаш, канчаар боор, чугааланып туруп калдым. Дөмей, алгырарга-даа дуза чок. Оол база чиде маннай берген.

Канчангаш көөрүмге таныырым-даа ышкаш бир кижи эртип бар чыдыр. Куруг калган кырган кижи чер черинден кымдан диленир мен (чедер черим Таңды кожуун). Ам канчаар ол таныыр уруумнуң соонче базыптым. Бир эжи-биле кады чугаалашпышаан, менче көре аарак каттыржыптарга, амна танып кагдым. Амыраанымдан дораан-на халып чеде бергеш: «Роза сен бе»— дидим. Оон мени көрүп тура, танып кагды. База биезги-ле чаш-чалыы чаңы-биле мендилешти. Мүңгараан, каражаан сеткилим частып эсти берген ышкаш болду.

Оон ам бо хүннерде Чыргакы суурда түс чер суму чагыргазының даргазы болу бергенин дыкнааш, дыка-ла өөрүдүм. Багай таварылганы чугаалаарымга, Роза Хертековна дыка сагыш човаа менээ дузалажып эгеледи. Аштап-суксап чораан кырган-авазын столоваяга аппаргаш, шайлаткаш, оолдарымның оолдарынга белектерни саткаш, автобус билетин база садып берди. Оон «ажырбас» деп човаа турумда-ла Кызылга акша тыпкайн баар сен — дээш, акша база берип кагды. Чер черинге түреп чораан кырган, чаңгыс чер-чурттуунга дузалаан уруумга өөрүвейн, кымга өөрүүр мен. Мен ам оон дугайында силерге таныштырып көрейн.

Ала-иезин кончуг эки, будуштуг, ажылгыр, чоннуг улус. Уруглар база шак-ла ындыг болганы ол-дур. Чаш турда, ону Роза Санчат дээр. Кончуг эрес-шоваа уруг-ла болгай. Кызыл-Даг суурда чон Розаны шупту таныыр, билир. Школага тургаш-ла кончуг эки өөренир, дузаргак, биче сеткиллиг. Орта оон иезин Билчеймаа Сазанмаевна Салчактың улуг-хуузу улуг болганы ол-дур.

Ону бичиизинде-ле кожалары, башкылары мактаар. Бодунуң дугайында шоолуг чугаалаар хөннү чок. Чөвле ындыг чаңныг. Институт (көдээ ажыл-агыйын) доосказ, улаштыр депшип ажылдап човаан кыс-ла болгай. Алдан-Маадырга-даа чурттап чорда чон ургулчу мактап чугаалажыр чораан. Ынчан дыннаааш-ла өөрүп чугаалап олурдум. Оон угбалары, акылары черле төреллери, хөлчок эки улус, Бай-Тайга чону-даа билир. Барып-барып өске черге чагырга даргалай бергени дээрге, Роза Хертековна Куулардың чонунга хүндүткелдиин, бөдүүн, будуштуун көргүзүп турары ол.

Иези ышкаш ындыг кижи чөвле чон мурнунга каяа-даа ажылдап шыдаар. Чугаа калында айтыварымга: 5 уруглуг мен, күлээвис тудуг даргазы, улуг уруу оолдуг болган деп олур. Чүве чугаалааш, боданы кааптары безин авазы хевээр боорга, кандыг кончуг авазын дээзин чоор дээш эткен-барган чурталгам дүүн лег сагыжымга кирип олурду. Чаптап мактаарымга «Эмин эрттир мактаар болза, эсти бээр» — деп, эпчоксунар болду.

Тывада аныяк өзүп олурар чараш кыстар, төлептиг, будуштуг угбаларынар, аваларынардан үлегерден алынар. Ажыл-иш чымыштыг берге үеде чону дээш ажылдап чоруур уруумга, дүнмамга Роза Хертековнага экини күзедим.

Чагаам төндүрүп тура, иезиниң изин баскан бөдүүн, будуштуг кыс Роза Хертековна Куулларга бергелерге торулбайн уре-түннелдиг ажылдаарын күзеп артым.

Бичии САЛЧАК.
Таңды кожууну.

. . . . . .

ШЫРАК МОТОРИСТ

«Россия» совхозтуң машина-трактор мастерскаязында кижи ортузу чедип чоруур, моторлар септекчизи Ефим Петрович Агачовту танывас кижи Арыг-Бажы суурда чок.

1949 чылда, кажан ол ийи харлыг турда, оон ада-иези Тывага көжүп келген. Ынчангаш-ла боор, Ефим Тываны төрүттүнген черим деэр. Оон ала-иези «Россия» совхозка келген ораар кайнаардаа чорбайн маңаа турумчуп салгалын өстүрүп, кыры назылаан. Ефим Петровичиниң чогум төрүттүнген чери Даг-Алтай. «Документ ёзугаар сөөгүм орус деп каан-даа болза бодумну, алтай кижи мен деп санап чоруур мени, деп каттырып хөөрегиледи.

Бичии Ефим тыва оолдарбиле эп-найыралдыг ойнап, өзүп келгеч болгаш ам-даа оларның-биле чаңгыс баг боор төрээн совхозунда аас-кежиктиг ажылдап, чурттап орар. Ол 1961 чылдан эгелеп баштай ДТ-54 деп тракторну, оон МТЗ марканың, а сөөлзүредир К-700 деп тракторну башкарып келген. Бо сөөлгү он чылларның иштинде күчүлүг К-700-тен шуут чарылбаан. Эткен чылын эмчилер Ефим Петровичини «Кадың баксырап турар-дыр, трактористеп ажылдавас болзунза экидив» деп каш катап чагып, сумелеп, көгүдүп келгениниң соонда, мүн-не аайга кирип чөпшээрежипкен. Дүржүлгалыг улуг механизаторун өске ажылче шилчидери совхозтуң баштаар черинге харааланчыг болганы чөп. Ынчалза-даа ам канчаар, ажылчыннарының калыкшылынче сагыш салбас болза чүден дора болгай, Ефимни мастерскаяга мотороларны септээр кылдыр томүйлап кааннар. Ынчангаш эткен айдан эгелеп, мотористеп кирипкени бо. Ажылга ак сеткилдиг-биле бердинген кижи канлыг-даа ажылды кылганда дөмей-те, Ефимге мотористээри чаа чүүл эвес. Ол даанганын кончуг шынарлыг күүселип, эш-өөрүнүн макталын, чоргааралын мында база чаалап алган, аныяктарга дириг чижек боор ажылдап турар.

Кажан эш-өөрү оон дуза дилээрге черле чажам дивес, өске хүнче чыдырбас ыяапта ол өйүнде көргүзүп бээр чанчыллыг. Аныяк трактористеринің доктаамал дагыныкшызы.

— Ам арай-ла артык кезектер чедишпейн тур, баштай аңаа олурып-даа турдувус. Ам бо рынок үезинде олутпайлаар болза, ийи чоган-биле артканын ол, ынчангаш хөлелип кирипткивис. Чедишпес кезектерни боттарывыс чогаалып кылып эгелеливис... — деп, ол чугаалаар.

Күш-ажыл, амыдырал дээш чуткулуг кижилер-биле дүшчүп хөөрежирге безин кижиниң хей-аалы көдүрлүп, амыдыралга ынакшыны кыптыгып, чаа-чаа чүүлдерни кылыксай бээр сорунзалыг чүве чорду.

Тываның база бир шыырак дээш моторизиниң чогаалыкчы ажыл-ижи бүдүп, оон «эмнеп» турар кучүлүг трактор-ларының хну совхозтуң хову-шөлдеринге доктаамал карыраатап чоруп-ла турар болзун.

Савый-оол ООРЖАК.

(Төнчүзү. Эгезин 2-ги арында).

Кара-Монгуш Добучу Алдын-Хереловна 1915 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузунуң Даштыг-Тейге төрүттүнген, хереэжен, тыва националдыг, кежигүн эвес, бижик билбес, улуг феодал ызыгуурлуг, шиитгирип чорбаан. Адазы Кара-Монгуш Алдын-Херел, 70 харлыг, авазы Монгуш Алдай, 65 харлыг, оглу Кара-Монгуш Дамба 1932 чылда төрүттүнген» (херек № 245, арын 7).

Баштайгы байысаалга 1950 чылдың март 1-де эгелээн. Ол байысаалга дүнекиниң 24 шактан эртенгиниң 3 шаккa чедир үргүлчүлээн. Хелемечизи—күрүнеңиң айыыл чок чорук органының лейтенантызы Кызыл-оол. (Херек № 245, арын 16). Дараазында байысаалгалар март 3-те болгаш 7-де үргүлчүлээн. Кара-Монгуш Добучу байысаалганың эгезинден төнчүзүнге чедир бодунга онааган буруудадыышкыннарның чаңгызын-даа хүлээвээн болгаш хоругдалдың, баштайгы истелгенин үезинде шупту хилинчектээшкиннерни маалыгыыбиле шыдажып эткен.

Истелгени дооскан дугайында протоколду 1950 чылдың апрель 19-та тургускан (херек № 245, арын 120). А буруулаткан түңнелге апрель 20-де ат салган (арын 122). Ол документтиде айытканы болза: «Добучу Алдын-Хереловна Кара-Монгуш аңаа онааган бүгү буруудадыышкыннарны хүлээвээн болгаш бодун буруулуг мен деп санавайн турар, ынчалзажок херечилер Шагачы Ондарның, Ак-кыс Монгуштун, Клим Люндуптун, Майдакпаа Монгуштун, Багбыр Кууларның, Серенмаа Ховалыгның берген өчүктери оон буруузун сойгалап илереткен, ынчангаш ону судка кииреринге чыгдынган медээлер четчир» (херек № 245, арын 123).

Добучу Кара-Монгуштун «хереэн» сайгарып көргеш, ону шииткен ИХЯ-ның шериглериниң Красноярск крайга турган Шериг трибуналының хаарлыг баштайгы хуралы КАК эргелелинин бажыңынын залынга 1950 чылдың май 10-да эгелээш, июнь 7-де доозулган. Суд истелгезинден:

Айтырыг. Силерге онааштырган буруу адырыыларны дугайы силерге билдингир бе?

Харыы. Билдингир.

Айтырыг. Силерге онааган буруудадыышкыннарны хүлээр силер бе?

Харыы. Чаңгызын-даа хүлээвес мен, ол үүлгедиглерни кылбаан болганымда, бодумну буруулуг деп санавас мен. (Херек № 145, арын 136).

Суд чорудулгазының үезинде хелемечи — күрүнеңиң айыыл чок чорук органының биче лейтенантызы, база не кижи орузундан тывазынче, тывазындан орузунче очулганы ак сеткилдиг кылып, херекке туттурган не кижиге хамаарыштыр сагыш-сеткили дүвүреп човаа турганы иллен дээрзин демдеглээр болаан мен.

Шериг трибуналының суд чорудулгазының үезинде сулыларның, күрүне ялалакчыларының хөй санныг айтыырларынга, херечилериниң нугуллээшкиннинг өчүктеринге Добучу коргуш чокка харыылап, ойтур шавыышкынларны берип, бодун маалыгыы-биле камгалап, не кижинин төлептиг чоруун, кан дег чаныш-сыныш чогуш балыткап көргүскен. Чижээ, хереңи Шагачы Ондарның өчүүнге мынча деп харыылаан:

«Бо олурган Ондарны орта танывас кижи-дир мен. Бистиң сумуга ол чоокта чаа көжүп келген кижи. Суму даргазы Дамдыноолду өлүрер деп шоолуг таныважым ол кижиге канчап чугаалаар кижи мен, тенек аарыг эвес кижи мен, бо Ондарны чүгле ийи катап көрген, аңаа чүну-даа чугаалаваан мен» (херек № 245, арын 139).

«Бодумну буруулуг деп чөөле санавас мен кандыг-даа буруум чок, судка херечилер мээн дугайымда хөй чүүлдерни мегеледилер. Партия болгаш Чазактың шиитпирлерин кезээде күүседип келген мен, ызыгуурум феодал чорааны шын, ачам болгаш акым 1930 чылдың тура халыышкынынга киришкен дугайында чүну-даа ыыныаваан болгаш билбес кижи-дир мен, киришкен-даа болза, аңаа мээн буруум чүл ынчаш? Оон бээр чээрби чыл эрте берген чүве ыыкажыл...» (херектің база 145 арында).

Добучу Алдын-Хереловна Кара-Монгуштун Шериг трибуналының судунга сөөлгү сөзүүлеп:

«Ам-даа аныяк ие кижидир мен, чаш ажы-төлүм бар. Ынчангаш өршээп көрүнер, түүп шиидер-даа болза, кеземче хемчээн чымчалып көрүнер» (херектің 146 арнында. Ынчаарга Добучунуң дүмазы Даңзы Кечил-оолович Кара-Монгуштун менээ чугаалаанын ёзугаар алырга, Добучунуң алды айлыг чаш уруун оон эмиинден чарып, иезин 1950 чылдың февраль 26-да түүп эккелген болуп турар. Ол дугайында херекте айытпаан. **Автор**).

ССРЭ-ниң ИХЯ шериглериниң Красноярск крайга турган Шериг трибуналының Добучуну алгыртыкышкыртыр кээргел чокка 1950 чылдың июнь 7-ниң хүнүнде **тудуп шииткенде болза:**

«РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 58-10 чүүлүнүн II кезээгге үндезилээш, РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 58-2 чүүлүн удуртулга боллурбушаан, Добучу Алдын-Хереловна Кара-Монгушту эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге чээрби беш (25) чыл хуусаалыг кылдыр хосталгазын казып шиидер болгаш эт-хөреңгизин хавыраа» (херектің 149 арнында).

Ынчаарда Тыва автономнуг областың прокурору турган Бакулиниң дилег кылып, Добучуга болчуп, удурланыышкын ылганын барымдаа болдургаш Барыын Сибирьниң шериг округунуң Шериг трибуналының 1955 чылдың мart 31-де **тодаргайлааны болза:**

«ИХЯ шериглериниң Красноярск крайда Шериг трибуналының бо херек талазыбиле 1950 чылдың июнь 7-де шиитклелиг болгаш Добучу Алдын-Хереловна Кара-Монгушту эдип-чазаар күш-ажыл лагерьлеринге хосталгазын казып кеземчеге онааштырганын беш (5) чыл чедир кызырар. «Келдерел дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1953 чылдың март 27-де Чарлыкка үндезилээш, Добучу Алдын-Хереловна Кара-Монгуштун кеземче хуусаазын оон ынай эттиреринден болгаш хоругдалдан хосталгаа, эргезин казыткачы болгаш шиитпиргенин күш чок болдуруп дужүрер» (херектің 168 арнында).

Тыва кызы маалыглыг кечиң актыы, шынныы шак ынчаар чоорту илерет... болгаш ону хоругдалдан хосталгаа. Ынчалзажок ону буруу-биле ынчаарда агартпаан. Ам канчаар, манаар аңаар. Эрте азы орайда бол, чептуг чорук черле тиилеп үнер болгай.

РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1970 ... 22-де **тодаргаалааны болза**:

«Д. А. Кара-Монгушка хамаарыштыр ИХЯ шериглериниң Красноярск крайда Шериг трибуналының 1950 чылдың июнь 7-де шиитклелиг болгаш Барыын Сибирьниң шериг округунуң Шериг трибуналының 1955 чылдың май 31-де тодаргайлааның күш чок болдуруп болгаш оон хөлелиишкиннериниң кем-херек үүлгедиишкиннериниң составы чок болганын барымдаалааш, херекти соксаар» (херек № 245, оон 228 арнында).

Алдын-Херел ашактың уруу оон үлүүнге хайлыг нугул-биле онаашкан бүгү хилинчек-човуланны шак ынчаар маалыгыы-биле шыдажып эткен, амы-тынынга кыжаныр келген өлүмнүг кан дег быжыг тура-сорулу кайгамчык чеченнер-биле тыл

ЧОНУ — ЧООРГАН, ХӨЙҮ — ХӨЙЛЕҢ

Январь, февраль айларда бүгү Тываның чону радио, телевидение, парлалга дамчыштыр Дерзиг-Аксының дузалал школазында өөренип турар өскүс болгаш адаиезиниң хайгааралы чок арткан ургларның амыдыраптарчурттап, өөренип турарыбиле танышкан болгай. А дыка хөй удуртукчулар, анаа кижилер школага кээп, ургларбиле ужуражып чугаалашкан.

Өскүс ургларарыг-силиг, экти бүдүн, хырны тодуг, хөглүг өзүп-доругуп турар, ажылчыннар, башкылар өскүстер дээш сагыш човап турар-дыр дээрзинге келгеннер бүзүрээн. Ылаңгыя школаның улуг повары Зоя Маадының, школа директору Николай Сарыгларның, интернат эргелекчизи С. Базырның ажылын келген-не кижилер үнелеп турду. Бо берге үеде ургларның амыдыралын, келир үезин бодаар дээш башкылар коллективи хөй талалыг ажылды чорудуп турар.

Ургларбажыңынга, интернатка өскен, ха-дунмазындан хоорулган өскүс кижиниң оруу карацгы, мунгаш деп чүве кымга-даа билдингир апарган. Чаш назын, школа-интернат-биле байырлащкаш, чалыы назынынче кириптерге-ле, хилинчек эгелээр. Кандыг-даа болза, төрел-дөргүлүн, ха-дунмазын билир болза черле чүгээр. Ынчангаш ургларның төрелдерин тып, олар-биле харылзаа тударынга аныяк башкылар Л. М. Мөңге, С. М. Шагдыр, А. О. Ооржак хөй ажылдарны кылып турар.

Чагырар, дужаар партийжи удуртулга үезинде улгады берген назы-харлыг удуртукчулар безин өскүс ургларның чоок кижилерин дилеп тып, олар-биле харылзаа туткан башкыларны бурааладып, ургларның сагыжы саарзыкталы бээр, чанаттаар, ажылдап турар улуска бергедей бээр, ынчангаш ургларны төрелдери-биле таныштырбас деп мугулай политика-даа чорудуп турган. Шак ындыг кыдыра сеткилдиг, партократ, бюрократ удуртукчулар чаш ажы-төлдү улам-на караңгы тамыже кирип идип турганын ам бижип, миннип чоруур ирги бе?

Үе-шаг чеже-даа берге болза, эки талалары хөй. Сагынгыр, тывынгыр, бурунгаар депшилгеже чүткүлдүг кижилер бир-ле чүвени тыпкан турар-дыр. Ындыгларга бистиң школа директору Н. Б. Сарыгларны хамаарыштырып болур. Ол өскүс ургларның амыдыралын өрү тыртып, доозукчуларга таваржып турар мунгаш орукту чара идип үнериниң аргаларын дилеп турар. Ооң сорулгазы: школаның материал-техниктиг бааза-зын экижидери, ургларның чоок кижилерин дилеп тып, олар-биле харылзаштырары, оларга боттуг дузаны чедирип, школага биче бүдүрүлгени ажыдары, чайгы үеде ургларның дыштанылга болгаш күш-ажыл лагерин организастаары. Бо сорулгаларны канчап боттандырарыл деп айтырыг анаа дыш бербейн турган. Эш-өөрү-биле, коллективи-биле сүмелешкеш, ачы-дуза марафонун эрттирер деп шиитпирге келген. Коллективтиң ол шиитпирин кожууннуң чагырга чери, өөредилге киллизи, бистиң яамывыс, Чазак, Дээди Хурал деткээн сөөлүнде, бисти телевидениеге, радио, парлалга коллективтери деткип, марафон дугайында удаа-дараа чарлап, агитацияны чорудуп турган. Тывада ургларф фондузунуң даргазы С. М. Ооржак, Өөредилге яамызының инспектору С. Н. Чамаева, кожуунувустуң даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Л. Д. Варламова телевизорга чүве чугаалап, бистиң школавыска дуза кадарынче чонну кыйгырып турганнар. Күжениишкинниг ажыл бодунуң түңнелин көргүскен. Ам февраль 21-26 хүннеринде чарлаттынган марафон канчаар эрткенин кысказы-биле таныштырайн.

Февраль 26-да марафонуң түңнелин үндүрүп, ужуражылга эрттиреринче организацияларның, коллективтерниң, ажыл-агыйларның удуртукчуларын, тус-тус кижилерни чалаан турган.

Аалчылар хүлээп алыр, бодун көргүзер деп чүве амыр эвес. Дуза чедирген кижилерни тускайлап адавас мен. Өкпележи бээрлер ыйнаан. Анаа ниитизи-биле 50 ажыг организациялардан 500 ажыг аалчылар келген. Марафонуң түңнелин кылыр байырлыг ужуражылганы школа директору Н. Б. Сарыглар ажыткан, Өөредилге яамызының оралакчы сайыды А. И. Очурга сөс берген. Бичии чаштарга кац дег кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл-ишчи, тура-соруктуг кижилер бооп өзүп доругарын күзевишаан, яамының мурнундан 18 млн. акша-биле автобус саткаш, белек кылдыр берип турарын Алексей Иванович дыңнаткан. Бодунуң өг-бүлезиниң мурнуңдан хөй түннүг акшаны алган бис. Марафондан ниитизи-биле 1 чаа автобустуг, 3 телевизорлуг, 38 хой, өшкүлүг, 13 хаванныг, 2 кыс бызаалыг, 1 сарлыктыг, 5 млн. 330.000 акшалыг, хөй ном-дептерлиг, өөредилге херекселдиг болдувус. Бо сан-чурагай долу эвес.

Биске белек-селек сөңнеп, акша-төгерик сунуп, ырлыг-шоорлуг, изиг күзээшкиннинг келген болгаш кээп шыдаваан бүгү чонувуска черге чедир күдүк базып мөгейип турарывысты илергейлеп тур бис. Тываның телевидение, радио, парлалга ажылдакчыларының бистиң марафонувусту удаадараа чарлап үндүрүп, ачыдуза марафонунуң чедимчелиг болурунга киирген улуг үлүг-хуузу дээш өөрүп четтиргенивисти коллективтиң мурнуңдан база катап онзагайлап демдеглевишаан, оларның ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзедивис.

Анна МӨҢГЕ.

Дерзиг-Аксы өскүстер школазы.

Каа-Хем кожуун.

Мээң ынак авам **Кара-кыс Дүспековна** 1994 чылдың апрель 29-та 71 харлаар. Ол-ла хүн дуңмам **Татьяна Көк-ооловна ОЮН** мугур 30 харлаар.

Өскүс арткан бистерни авам Таңдының Дүрген суурга бүгү назынында азырап, таварышкан-на ажылды ак сеткилдиг кылып чораан. А дуңмам — Көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының кол бухгалтери.

Авам биле дуңмам оларның чаңгыс хүн хар харлаанын таварыштыр оларга изиг байырны чедирбишаан, кац дег кадыкшылды, аас-кежиин, узун назынны күзедим.

Ургларының, күдээлериниң, кенээттериниң өмүнээзинден «Чалыы назын» ансамбльдиң артизи Лариса ОЮН.

Бистиң эргим ынак ававыс, кырган-ававыс **Екатерина Дававна ЧЫНДЫГЫР** бо хүннерде төрүттүнген. Ол 35 чыл иштинде Самагалдай, Эрзин школаларында бичии чаштарны өөредип келген. Ооң өөреникчилери республиканың бүгү-ле булуннарында ажылдап, чурттап чоруурлар. Ол хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа. Самагалдай школазында башкылавышаан хевээр. Эргим ынак ававыстың, кырган-ававыстың төрүттүнгтен хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, кац дег кадыкшылды, узун назынны, аас-кежиин, ажыл-ижинге чедиишкиннерни сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары Рая, Роза, Кара-кыс, Алима, оолдары — Володя, Роман, күдээзи — Всеволод, кенээттери.

ПТУ болгаш үе

НОГААН, САРЫГ, КЫЗЫЛ ЧЫРЫКТАР

Бичии ургларсадик назылыг турда-ла, ада-иезидаа, садикке кижизидикчи башкы-даа орук эртерде ыяап сфетофорнуң ногаан чырыы айтырга эртер дээрзин ыяк өөредип каан болур. Ынчангаш олар кызыл, ногаан, сарыг өңнерни каяа-даа чорааш ылгап үндүрүп келирлер. А чолаачы кижиге ол үш өң эн-не чоок, эң-не айыыл чок айтыкчызы, ону чазарыңгала, — оруун мунгаш. Чолаачының ажыл-ижи чежедаа берге, чамдык таварылгаларда харын айыылдыгдаа болза, аңаа сеткилинден бердинген ооллар профессионал-техниктиг училищелерде өөренип, орукка айыыл болдурбазы-биле орук дүрүмнерин, машина, тракторнуң эң бичии кезээнге дээр чазып өөренип турар. Республиканың профессионал-техниктиг училищелеринде бо хүннерде доозарының экзаменнери доозулган, ооллар чолаачының шынзылгазын холда алган. Кижи бодаарга, чаа доокан улус орук дүрүмүн-даа, машина тургузуун, шаптараазынныг черлерни кандыг арга-биле эртерин беш салаазы дег билги дег. Ынчалза-даа дүрүмну чеже-даа билир болза, ону бичии-ле өскерткеш, айтырарга, билбейн баары республика чергелиг олимпиада-маргылдаага көстүп келген.

Орук дүрүмнеринге болгаш шаптараазыннар эртер олимпиадага республиканың училищелеринден 16 доозукчулар киришкен. Бирги этапка орук чурумун билириниң талазы-биле он айтырыгга чүгле алды кижи шын харыы берген. Маңаа 4 дугаар училищениң 3-кү курсчузу Евгений Князев шупту айтырыгларга кончуг шын харыылаап, эң бедик 5 баллды алган. «Башкызы кандыг болдур, өөреникчизи база ындыг болур» деп улустуң мерген чугаазы кончуг дорт сөглээн. № 4 профессионал-техниктиг училищениң мастер башкызы Николай Григорьевич Захаров эгезинден тура өөреникчилеринге уг-шигни айтып берип, олары дээш сагыш аарып, сеткили черле дөстүнмейн турганын эскерген мен. Мастерин ооллар билип, ооң ширин сагындырыгларындан-на боор. Вячеслав Никифоров чүгле чаңгыс частырыгны кылып, 4 баллды алган. Оон аңгыда, Олег Сандан (ПТУ-10), Ваня Манеев (ПТУ-2), Виталий Оюн (ПТУ-7), Олег Захаров (ПТУ-7) дөрт-дөрт баллдарны алгаш, ийиги моондактар эртер ээлчегже киргеннер. КАИ, шериг комиссариадының ажылдакчыларының мурнунга шын харыы берип деп чүве кончуг берге турбуже, ооллар училищениң, башкы-мастерлериниң адын сыкпааннар.

Орук шимчээшкининге хамаарыштыр мындыг олимпиада бир дугаар болуп турар. Ынчангаш сүрээдээшкиннер, сагыш-сеткил дүвүрелинден ийикпе, айтырыгны шын билип албайн, соора харылап чоруй баар, харын-даа он айтыгныңг 7-8-ин-даа харылап шыдавайн баар таварылгалар турган. Чадааананың № 6, Кызылдың № 1 училищелеринден ооллар чер албайн барганынга кижи хомудавас аргажок. «Мөгениң майыы кадырык» дээри дег, № 1 училищениң сургуулдары Володя Түлүш биле Мурат Шаравии кайызыдаа ооң мурнунда КАИ-ге экзаменнерин кончуг эки демдектерге дужааган. Володя ам Кызылдың пассажирлер АТБ-де слесарьлап ажылдап турар. Оларга олимпиада өөредиг болган дээрзи чугаажок. Күш-ажылының баштайгы базымын кыла берген ооллларга, светофорнуң кызыл, сарыг, ногаан чырыын кезээде сагып чоруурун күзеп каайн.

Олимпиаданың ийиги кезээ өөредилге шөлүнге машина-биле янзы-бүрү моондактар эртеринге болган. Анаа Олег Захаров (ПТУ-7) эң эки көргүзүглерлиг болуп, бирги черже үнген. Ийиги, үшкү черлерни Олег Сандан (ПТУ-10) биле Иван Манеев (ПТУ-2) тустус ээлээн. Тиилекчилерге (25-15 мун) акша шанналын профтехөөредилге черлериниң өөредилге-методиктиг төвүнүң методизи М. М. Чылбак-оол тывыскан.

Светлана МОНГУШ.

СЦЕНАГА ЧӘӘРБИ БЕШ ЧЫЛ

Ыры кандыг-даа өйде кижиниң хей-аъдынын кинрикчизи база чаа күштүн дүлгүүрү. Хөглүг кижи белен кырывас дижир, ол шын. Вероника Алексеевна Чооду уран чүүлдүң эргинин артаандан бээр мугур чәәрби беш чылдың изиг тевиинде келген.

Артист кижиниң амыдыралының хөй кезии машина дугуюнун кырынга эртердаа болза, олар база өскелер дег ажы-төлдүг, амыдыралдыг. Вероника Алексеевнаның алыс артисчи мөзүзү Улуг-Хемниң кыдыын дургаар шөйлүп баткан, амгы чаа совхоз апарган, Ийи-Талдың сценазындан ужукталган. Ол бүгүнүң херечизи. көрукчүзү мен бодум мен.

Чылдар чаңгыс черге турбас, бодунуң агымы-биле шуужуп-ла олурар, а кижиниң амыдыралы база ындыг. Бирде өөрүшкү, бирде мунгарал, дириг өртемчейде дең-дески чүве кайда дээр сен. Вероника Алексеевнага база оруктар каалама турбаан дээрзин баш удур угаадып каайн. Верониканың амыдыралга чүткүлү, чедип алган мергежилинге бердингени чоннуң бүзүрелиниң алдын дүлгүүрүн чаалап алырынга идиг болган.

В. А. Чоодунуң хоюг, чымчак өткүт үнүн дыңнаваан кижи ковар боор. Май 1-де республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга, Верониканың сцена кырынга үнгениниңдеп бээр 25 чыл оюн демдеглээн байырлал концерти, кежээзи болур, аңаа Улуг-Хемниң «Чааты», «Ийи-Тал» совхозтары деткикчилер болган деп дыннаш, дыка-ла өөрүдүм.

Аныяк артист Вероника Алексеевна Чоодунуң хоюг үнү улуг-бичени өөртүп, оларның иштики сагышсеткилин тааланчыг аялгабиле долдуруп, аас-кежикти шаннап-ла чоруур болзун.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ЧАА ЭМ

Бо чылдың март 19-та үнген «Известия» солунда чүректиң берге аарыгларын эмнээр эналаприл дээр чаа эмни Москва эмнелгелеринде ажыглап эгелээнин бижээн.

Ол эмни Индияга кылган. Ону Россияже Индияның эмнер кылыр эртем-бүдүрүлге фирмазы чорудуп берип турар. Ону Москваның клиникалары. эртем-шинчилел институттары ажыглап, аарыг кижилерге берш, ооо-биле чүректиң аар-берге аарыгларын арылдыр эмнеп турарын ында онзалап демдеглээн.

Чүректиң хан-дамыр дамчыдылгазында четпестээшкиннерни база артериалдыг хан базыышкынын ол чаа эм эмнеп, чүректиң ажылдаарын экижидер. Чүректиң инфаркт-миокард дээр берге дегдириишкинин ооң-биле Москва клиникалары эмнеп, экиртип турар апарган. 1992 чылдың сентябрьда кардиологттарның Европа конгрезинге инфаркты эмнээр күштүг эм деп бедик үнеледи берген.

Европаның, Соңгу Американың аңгы-аңгы чурттарыны муң-муң аарыг улузу бо чаа энамны (эналаприлди) чүректиң аарыгларын экиртп эмнээринге долузу-биле ажыглап турарын ол солун медээде дыңнаткан. Бистиң Тыва Республиканың медицина ажылдакчылары ол чаа эмни ажыглаарынче кичээнгейни салыры чугула.

Охемчик ОНДАР.

АРЫГ-СИЛИГ ТУРГУЗАР

Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайда хөй адырлыг ажыл-агый коммунал черинде кыш, час, чай, күскү-даа үелерде ажыл хүннүң-не хайныышкынныг. Оларның ажыл-ижи чурттакчы чоннуң хөй каът бажыңнардан эгелээш, а база Найырал, Новоселов, Гагарин, Көк-Чыраа кудумчулары. гастроном, базаар, төп столовая чанын база харылап турарлар.

Хоорайның коммунал ажыл-агыйында 3-4 ындыг звенолар бар. Бо звено хоорайның азы районнуң төп эмнелгезинге чедир харылаар.

Олар чурттакчы чоннуң төккен богун аштап, ширбип, бөлүп, бок колодазынга төгеринге белеткеп каар.

Коммунал ажыл-агый чери бо звенода бир МТЗ-82 деп тракторну быжыглаан. Ооң тракторизи 30 ажыг чыл иштинде механизаторлап ажылдап келген хоочун тракторист Маадыр-оол Бюдюп.

Звенонуң кежигүннери Маадыр Түлүш, Михаил Дөмүр-оол, Миня Даваакай, Борис Монгуш, Менис Допчаа, Апак Дачин-оол кызымаккай ажылдап турарлар. Оларның кол сорулгазы — чурттакчы чоннуң чурттап турар черин арыг-силиг тургузары болур.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Пенсионер.

РАК ААРЫЫНЫҢ НЕПТЕРЕҢГЕЙ ХЕВИРИ

Сөөлгү үеде республиканың онкология диспансеринде кээп турар улустуң аарыын хөлүн эрттир кедерепп алгаш келири эмчилерни дүвүредип турар. Ылаңгыя чиңгелеп аараан улус. Рак аарыының бо хевири Тывада сөөлгү чылдарда нептереңгей апарган. Чиңге аарыындан колдуунда тыва нациялыг кижилер хөйү-биле аарып турар. Аарыгны эмнээриниң аргалары берге болганындан ол аарыгны айыылдыг деп санаар апаар. Эмчиге хынадып кээп турар, чиңге аараан кижилерниң хөй кезииниң аарыы канчаар-даа аажок кедерээн, өске органнарже тарап нептерээн, эмчилерниң дузалаптар аргазы чок аарганы харааданчыг.

Чиңгелээр аарыгны делегейниң эртемденнери шинчилеп көрүп турар. Чүге дээрге Тывадан аңгыда, Якут-Саха республиканың, Казахстанның, Японияның, Моолдун, Кыдаттың, Индияның болгаш Африканың үндезин чурттакчылары хөй аарып турар. Бо байдалды өөренип көрүп турган эртемденнериң хөй кезии ол аарыгдан улустуң аарып турарының чылдагааны; эмин эрттир изиг чем болгаш шай, кадыг арага ижеринде, ол ышкаш чем чиириндe, чемнениринiң чурумун сагыварында деп санап турар. Хөлчок изиг шай ижип, изиг эът чиири черле хоралыг хевирлиг. Ол-ла чаңчылдар тываларда база бар-ла болгай, эмин эрттир изиг чем кызыл-өөштүң чымчак кыртыжын чип чорза-чорза, орта хуулган чер тыптып кээп болур. Чиңгелээр аарыын кедерепп алган улустуң саны хөй болганында, ук аарыгның эге чадазында кижиге кандыг янзылыг халалыг байдалдар туруп болурунуң дугайында чонга тайылбырлаары чугула.

Кажан кызыл-өөшке ыжык чаа-ла эгелеп турда, ооң-биле чергелештир аарыгның баштайгы демдектери көстүп эгелээр. Кадыг чем чип турда, хөрек иштинде аар чүве турупкан, чем ашпайн барган, тырлы берген-даа ышкаш сагындырар. Азы чем ажырарга, кызыл-өөш дужунга аарышкылыг болурун, кижи эскерип эгелээр. Ынчан бааргa чамдык улус чедир дайнаттынмаан чем ажырыпканындан бе азы далаш ажырганы-биле холбап, кырындан суг азы шай ижиптерге эрте бээр болгаш оны тооп көрбейн, херекке албайн баар. Ооң соонда ол таварылга кезек када уттундура берип болур. Чиңгелээр аарыгның бо эге демдектерин херекке албайн эрттирип болбас! Ылаңгыя назы-хары улгады берген улус. Амгы үеде чиңге аарыын тодарадып тывары берге эвес. Ынчангаш шак бо демдектерни эскерип эгелээн кижи өйшаанда эмчиге хынадып, шинчидип кээр болза, ук аарыгны эрте-дээре эмнеп кааптарының аргалары бар.

Баштайгы демдектерни херекке албайн барган дижик. Кызыл-өөшке чаңгыс черге туруп алган турар эвес, ол чоорту өзүп, улгадыр. Ооң ужурунда кызыл-өөш тарлап, бүрүшкее бээр. Эге үе-чадазында шоолуг-ла хала чок турган аарыг ам-на билдинип, кижиге халалыы кончуг апаар. Чем ажары чайгаар баксыраш, үе эрткен тудум, чем чиири, ону ажырары улам бергедээр. Аарыг кижи харыг чем чиириндeн ойталап, чүгле суук чем чиир апаар. Ооң уламында ол кижи арып-доруп, баксырап эгелээр. Кадыг чем чиирге, кызыл-өөш аарышкылыг болур, ол-ла үеде аарыг кижи кегирип, өөжу эдип, кузуп-даа турар апаар. Чамдыкта моюн, чарын аразынче, ээгилер чоогунче аарышкылыгдаа болгулаар. Кызыл-өөште ыжык улгаткан тудум, кызыл-өөш ишти улам тарлап, суг чемниң ажары безин бергедеп, кустурары дам баар, чараа база көвүдээр. Сөөлүнде барып суук чем безин кызыл-өөш дамчып шуут ашпастай бээр...

Ыжык кедерээш, кызыл-өөш чоогунда органнарны ыйып, оларга салдарын халдадып, ажыл-чорудулгазын баксырадыр. Ылаңгыя тыныш органнарынга. Кызыл-өөш биле кегжир-боостааның аразынга харылзажып турар ойбак тыптып кээп болур. Ол таварылгада аарыг кижиниң ишкен суук чеми улуг хырынче эвес, а тыныш оруктарынче кирип эгелээр болгаш ол хензиг-ле суук чем ажырарга, дораан чөдүртүп эгелээр. Соонда барып тыныш оруктарынче кирип турган чемниң салдары-биле өкпеге дегдириишкин эгелээр. Аарыг кижиниң байдалы улам баксыраар тыныжы бачыдаар. үнү сыйылааш апаар, чаргырааш чөдүлдүг болур. Оон аңгыда хоралыг ыжык өске, ыяката органнарже тарап нептерээр (метастаз). Ынчангаш бо-ла бүгү ниитизи-биле өлүмге чедирер. Ындыг болганда «Чүге чем чиири шуут бергедеп, чем ашпастай бээрге, ол коргунчуг аарыг-биле демисежир арга чок апарганында эмчиге кээп турарыл?» деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Бо бүгүнү чамдык улустуң бодунуң кадыңнга кам чогубиле аарыгның баштайгы демдектери херекке албайн, тооп көрбейн барганыбиле тайылбырлап болур. Бо аарыгның баштайгы демдектери билдинип эгелезе, кадыңарга камныг болуп, узамдыктырып турбайн, өйшаанда онкология диспансериниң эмчилеринге бүгү тала-биле шинчидип алыр болза эки. Диспансерде ол аарыгны тодарадыптар бүгү-ле дериг-херекселдер бар. Чиңгелээр аарыгны тодарадып тывары берге эвес. Ук аарыгны эге үе-чадазында тодарадып тыпкаш, бүгү-ле хемчеглерни алыр болза, аарыгны эртедээре эмнеп кааптарының аргалары бар деп база катап сагындырып каары артык эвес. Чиңгелээр аарыгны чүгле кезип эмнээр эвес, а рентген болгаш радиотерапия аппаратуразын база ол ыжыктың клеткаларын өстүрүп таратпас аргалыг янзы-бүрү эмнерни калбаабиле ажыглап турар.

Бады-Байыр ТАРААЧЫ.

Онкология диспансериниң эмчизи.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУРАР

«Прогресс» өөредилге төвүнге ажыл-агыйжы харылзаалар чорударынга англи дылды өөренир, бөрт болгаш хеп даараарының, баш таарарының мергежилдериниң үндезиннерин шиңгээдип алыр кичээлдер бо чылдың май 4-те 14 шакта эгелээрин дыңнадып, сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага ажыглаар номнарны садып алырынче чалап турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажын № 35, 5-ки каъдында, кирер эжии артында.

ҮНҮШ ҮЗҮН САДЫП АЛЫҢАР!

«Сибирь агросадыг» акционер ниитилел үнүш үзүн доскаарлары-биле кады (доскаарларны ындыг доскаарлар-биле орнажыр) складтан садып турар. Ол ышкаш шампанское, коньяк деп арагаларны, даштыкы бүдүрүлгенин водка аймаан база сайгарып турар.

Тайылбыр алыр телефону 3-65-54.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИМ

Мээң алдан харлааным-биле холбаштыр меңээ изиг байырны чедирген болгаш эң-не чаагай үүлдерни күзээн Тыва Республиканың яамыларынга, организацияларынга, кожууннарынга, албан черлеринге, чонумга, эш-өөрүмге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Эн-не найыралчы чаагай сагыш-сеткил ол байыр чедириишкиннеринде илергейлеттинген болду. Силер бүгүдеге улуу-биле өөрүп четтирдим! Меңээ хамаарыштыр ол хире улуг кичээнгейни угландырганы дээш мөгейдим!

Чоннуң аас чогаалын, тодаргайлаарга, тыва чоннуң аас чогаалдарын чыырынга бүгү назынымны бараалгаткан мен, моон соңгаар-даа могаг-шылаг чокка бараалгадыр мен. Чоннуң аас чогаалының эртинезин эрткен үениң бурунгузундан бээр бистерге дамчыдып келген буурул баштыг хоочуннар-биле — кайгамчык солун кижилер-биле харылзаалыг болуп келгеним — мээн улуг аас-кежиим болган. Ол тоолчу хоочуннар — чоннуң чогаадылгазынга бердинген салым-чаяанныг кижилердир. Оларга база чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Ындыг ужуражыышкиннаарны кылыр болган салымчолумга четтирдим.

Дарыма ОНДАР.
Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, фольклорист-эртемден, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ЧАРЛАЛДАР

1994 чылдың сентябрь 1-де баштайгы продукциязын бээр ужурлуг Ак-Довурактың дүк аргыыр фабриказын кадрлар-биле хандырар дугайында Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың март 17-де № 71 доктаалын күүседири-биле «Искатель» кооперативтиң пөс-таавы институттарын болгаш техникумнарын доосканнарны ажылче чалап турар:

— технологтар,
— инженерлер,
— мастерлер,
— химия талазы-биле технологтар,
— колористер.

Бир эвес ындыг мергежилдиг кадрлар Тыва Республикада чок болза, 3 ай хуусаалыг шуут болгаш ботөөредилгиг салбырларга аныяктарны хүлээп алыр дугайында пөс-таавы институттары болгаш техникумнары-биле дугурушкан.

Амгы үеде Ак-Довурак хоорайга дараазында специалистер дүрген негеттинип турар:

— дүк арыглаар мастерлер,
— дүк ээрер аппаратка ажылдаарлар,
— удазын будукчулары.

Чоокку үеде фабрикага кидис болгаш хевис аймаан бүдүрер тускай эртемниглер негеттинип турар.

Бүгү тускай айтырыгларны Ак-Довурак хоорайның чагырга чери-биле, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем комитеди. Күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар яамы-биле баш бурунгаар дугурушкан.

Ажылдаарын болгаш өөренирин күзээннер-биле чугаалажыышкыннарны «Искатель» кооперативтиң дараазында адрезин езугаар чорудуп турар: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузунуң № 57 бажыны, телефону 3-66-91, Ак-Довурак хоорайның трикотаж-даарынылга фабриказы, телефону 10-96.

Чарлалды парлаан үеден соңгаар билдириишкиннерни бир ай дургузунда хүлээп алыр.

Ажылдаарын азы өөренирин күзээннер дараазында документилерин ап алгаш келир: күш-ажыл дептериниң хоолгазы, билииниң дугайында документиниң боду, паспорт.

«Шын» солунну дамчыштыр

Чадааананың ыяш ажылагый черинин ажылдакчызы, бистиң ынак эживис Уран-оол Кылын-оолович Ондарның хенертен амыдыралдан чарылганы бистерге эң улуг хараадалдыг чидириг болган. Ханы кажыыдалга таварышкан үевисте бистиң улуг ажыг-шужүүвүсү кады үлешкен, ачы-дуза чедирген төрелдериске, эш-өөрге, Чадааананың ыяш ажыл-агыйының коллективинге бистиң эживисти сөөлгү орукче үдешкени дээш мөгейип четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

(Чаңгыс классчыларындан).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының дузалакчызы Дакан-оол Ензакович Ондарның оглу

ОЛЕГТИҢ

амы-тынындан элекке чарылганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының Секретариады аңаа ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң хоочун башкызы Эртине Деспижековна Ондарның оглу

ОЛЕГТИҢ

хенертен мөчээш, аныяк-чалыы назынындан чарылганын дыңнатпышаан, авазынга, төрелдеринге болгаш эш-өөрлеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Совет садыгның тергиини, кооперацияның хоочун ажылдакчызы Күшкаш Баяновна Монгуштуң өөнүң ээзи Намажаан Даштаанович

ИРГИТТИҢ

апрель 27-де хенертен мөчээни-биле холбаштыр республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге болгаш эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

КИНО

АПРЕЛЬ 28-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Фанат» 9.30, «Ат» 11.20, 14.40, 18.00. Видеозал: «Шивээ» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 14 мультфильмнер 9.30, «Үнүп олурар хүн» 10.50, 13.10, 15.30, 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эрлер компаниязы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ийи херектен» 15.00, 18.00 шактарда.

АГААР

Бо хүн республикага көжүп турар булуттаар, бичии чаар. Соңгу-барыын угланыышкынныг хаттың күжү 9-14 метр, чамдык кожууннарга 15-20 метр күштүг болур.

Агаарның температураза хүндүс 8-13 градус чылыг, дүне 5 градус чылыгдан 6 градуска чедир соор.

Кызылга шокар булуттаар, бичии чаар. Хаттың күжү 9-14, күштелгенде 15-20 метр чедер.

Хүндүс 9-11 градус чылыг, дүне 1-3 градус соок болур.

Үшкү хевириниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы херек хүн.

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА болгаш СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга комитединин чанында парлалганын, медээлериниң хостуг чоруув камгалаар талазы-биле Тыва Республикада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 21.690. Индекс 54240. Чагыг № 36 — 137.